

สังฆกรรมปกาสินี
อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค
ตอน อานาปานสติกถา
บาลี-ไทย

สังฆกรรมปกาสนี

อรรถกถาปฏิสัมภีทามรรค

๑. มหาเวค

๓. อานาปานสติกถา

๑. คณนวารวณฺณนา

๑๕๒. อิทานิ ทิฏฐิกถานนฺตรํ
กถิตาย อานาปานสติกถาย อปุพฺพต-
ถานวณฺณนา อปุพฺพตฺตา. อยํ ทิ
อานาปานสติกถา ทิฏฐิกถาย สุวิท-
ทิฏฐาทีนวสุส มิจฺจาทิฏฐิมลวิโสธเนน
สุวิสุทฺตจิตฺตสุส ยถาภูตาวโพธาย
สมาธิภาวนา สุกรา โหติ, สพฺพสมาธิ-
ภาวนาสฺ ๑ สพฺพสพฺพญฺญโพธิสฺตฺตานํ
โพธิมุเล อิมินาว สมาธินา
สมาहितจิตฺตानํ ยถาภูตาวโพธโต
อยมเว สมาธิภาวนา ปธานาติ ๑
ทิฏฐิกถานนฺตรํ กถิตา.

๑. มหาวรรค

๓. อานาปานสติกถา

๑. พรรณนาคณนวาระ

(วาระแห่งการนับ)

๑๕๒. บัดนี้ ถึงลำดับการพรรณนา
ไปตามอรรถที่ไม่เคยมีมา แห่งอานา-
ปานสติกถา ที่ท่านพระธรรมเสนาบดี
ได้กล่าวไว้ ในลำดับแห่งทิสฺฐิกถาแล้ว. ก็
อานาปานสติกถานี้ ท่านกล่าวไว้ใน
ลำดับแห่งทิสฺฐิกถา เพราะสมาธิภาวนา
เพื่อยังรู้ตามความเป็นจริงของบุคคล
ผู้ทราบโทษของทิสฺฐิตีแล้ว ด้วยทิสฺฐิกถา
ผู้มีจิตอันบริสุทธิ์ดีแล้ว ด้วยการชำระ
มลทิน คือมิจฺจาทิสฺฐิ ให้หมดจดแล้วจะ
กระทำได้โดยง่าย, และเพราะในบรรดา
สมาธิภาวนาทั้งหมด สมาธิภาวนานี้
เท่านั้นเป็นประธานพระสัมพัญญโพธิสฺตฺว
ทุกพระองค์ ผู้ทรงตั้งพระหนุทัยไว้มั่นด้วย
พระสมาธินี้แหละ ณ ควณแห่งโพธิฤกษ์
จึงยังรู้ตามความเป็นจริง.

ตตถ โสฬสวตฺตํ อานาปานสฺสตีสมาริ
 ภาวยโต สมธิกานิ^๑ เทว ฌานสฺตานิ
 อฺปฺปชฺชนฺตติ ฌานคณนฺทฺเทโส,^๒
 อญฺจ ปริปฺนฺเถ ฌานานีติอาทิ
 ฌานคณนฺทฺเทโส, กตมานิ อญฺจ
 ปริปฺนฺเถ ฌานานีติอาทิ อิมานิ
 เอกวิสฺติ วิมุตฺติสฺสฺเช ฌานานีติ-
 ปรียนฺตํ สพฺพฌานานํ วิตุถารนฺทฺเทโส,
 อนฺเต โสฬสวตฺตํ อานาปานสฺสตี-
 สมาริ ภาวยโตติอาทิ นิคมนฺนฺติ เอว
 ตาว ปาฬิววตฺตานํ เวทิตพฺพ.

ตตถ คณนฺทฺเทโส คณนฺวาเร
 ตาว โสฬสวตฺตกนฺติ ทีฆํ รสฺสํ สพฺพ-
 ภายปฏิสฺสเวที ปสฺสสมุภยํ ภายสงฺขารนฺติ
 ภายานุสฺสสนาจตฺตํ, ปีติปฏิสฺสเวที
 สุขปฏิสฺสเวที จิตฺตสงฺขารปฏิสฺสเวที
 ปสฺสสมุภยํ จิตฺตสงฺขารนฺติ เวทนานุ-

ในพระบาลีนั้น คำว่า โสฬสวตฺตํ
 อานาปานสฺสตีสมาริ ภาวยโต สมธิกานิ
 เทว ฌานสฺตานิ อฺปฺปชฺชนฺตติ^๑ เป็น
 อุเทศ^๒แห่งการนับญาณ, คำว่า อญฺจ
 ปริปฺนฺเถ ฌานานิ เป็นต้น เป็นนิเทศ^๓
 แห่งการนับญาณ ที่มีคำว่า กตมานิ
 อญฺจ ปริปฺนฺเถ ฌานานิ เป็นต้น (และ)
 มีคำว่า อิมานิ เอกวิสฺติ วิมุตฺติสฺสฺเช
 ฌานานิ เป็นที่สุด เป็นนิเทศโดยพิสดาร^๔
 แห่งญาณทั้งหมด, คำว่า โสฬสวตฺตํ
 อานาปานสฺสตีสมาริ ภาวยโต เป็นต้น
 ในตอนจบเป็นคำนิคม^๕ บัณฑิตพึงทราบ
 การกำหนดพระบาลีด้วยประการดังกล่าว
 มานี้ก่อน.

ในบรรดาคำเหล่านั้น จักวินิจฉัย
 ในวาระแห่งการนับ(ญาณ)ในอุเทศแห่ง
 การนับก่อน คำว่า มีวัตถุ ๑๖ ความว่า
 วัตถุ ได้แก่ ที่ตั้งที่อาศัย คืออารมณ์ ๑๖
 อย่าง เนื่องด้วยจตุกกะทั้ง ๔ ได้แก่
 “กายานุสฺสสนาจตฺตกั” คือหายใจยาว

^๑ อ. สมธิกานิ.

^๒ อ. ฌานคณนฺทฺเทโส.

^๑ คำแปลข้อความภาษาบาลีโปรดดู ปฏิสัมภิตา-
 มรรคภาคคู่ หน้าที ๑ ตอน อานาปานสติ.

^๒ คือหัวข้อ.

^๓ คือคำอธิบาย.

^๔ คือคำอธิบายโดยพิสดาร.

^๕ คือบทสรุปความ.

ปัสสนาจตุกกั, จิตตปฏิสังขาริ อภิปโปเมทยั
 จิตตัม สมหาทหิ จิตตัม วิโมจยัม จิตตุนุติ
 จิตตานุปัสสนาจตุกกั, อนิจฺจานุปัสสี
 วิราคานุปัสสี นิโรธานุปัสสี ปฏินิส-
 สคฺคานุปัสสีติ ธมฺมานุปัสสนาจตุกกนุติ
 อิมสฺส จตฺตุนันฺ จตฺตูกานันฺ วเสน โสฬส
 วตฺตุนิ ปตฺติฏฺจา อารมฺมณานิ อสฺสาติ
 โสฬสวตฺตูกโก. ตํ โสฬสวตฺตูกั.
 สมาสวเสน ปเนตฺถ วิภตฺติโลโป กโต.

อานนฺติ อพฺภนฺตรํ ปวิสนวาทอ.
 อปานนฺติ พหฺนิกฺขมนวาทอ. เกจิ ปน
 วิปริยาเยน วทนฺติ. อปานันฺ หิ อเปตฺ
 อานโตติ อปานนฺติ วุจฺจติ, นิตฺเทเส^๑
 ปน^๒ นากการสฺเสว ทิมตฺตมชฺชฺฌ-

๑ สัน ๑ รู้กงลมทั้งปวง ๑ ระวังกาย
 สังขาร ๑, "เวทนานุปัสสนาจตุกกะ" คือ
 รู้ปิติ ๑ รู้สุข ๑ รู้จิตสังขาร ๑ ระวังจิต
 สังขาร ๑, "จิตตานุปัสสนาจตุกกะ" คือ
 รู้จิต ๑ ทำจิตให้บันเทิง ๑ ตั้งจิตไว้มั่น ๑
 ยังจิตให้หลุดพ้น ๑, "ธัมมานุปัสสนา-
 จตุกกะ" คือพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
 ๑ พิจารณาเห็นความคลายกำหนด ๑
 พิจารณาเห็นความดับ ๑ พิจารณาเห็น
 ความสละคืน ๑ เหล่านี้ มีอยู่แก่อานา-
 ปานสติสมาธินั้น เหตุนั้น อานาปานสติ-
 สมาธินั้นจึงชื่อว่ามัตถุ ๑๖. (เมื่อโยคี
 บุคคลเจริญอานาปานสติสมาธิ)อันมัตถุ
 ๑๖ นั้น (ญาณ ๒๐๐ กว่า ย่อมเกิดขึ้น).
 ก็ในคำว่า โสฬสวตฺตูก นี้ ท่านกระทำการ
 ลบวิภตติ ด้วยอำนาจแห่งสมาส.

คำว่า อานะ แปลว่า ลมหายใจเข้า
 ภายใน. คำว่า อปานะ แปลว่า ลมหายใจ
 ออกภายนอก. ส่วนเกจิอาจารย์ย่อม
 กล่าวโดยปริยายตรงกันข้าม. จริงอยู่
 ลมหายใจออก ท่านเรียกว่า อปานะ

^๑ ชุ. ป. ๓๑/๒๕๘, (ภูมิพโลภิกขุ. ๑/ ๒๗๘).
^๒ ฉ. ปน นากการสฺส ทิมตฺตมชฺชฺฌเปกฺขิตฺวา
 อापานนฺติ, สี. ปนสฺส นากการสฺส ทิมตฺต
 อชฺชฺฌเปกฺขิตฺวา อานนฺติ วุตฺตํ, อี. ปน
 ปการสฺเสว... อปานนฺติ วุตฺตํ.

เปกฺขิตฺวา อานานนฺติ วุตฺตํ^๑ ตสฺมี
 อานาปานเน สติ อานาปานสุสฺติ,
 อสุสาสปสุสาสปรคฺคาหิกาย สติยา เอตํ
 อธิวณฺเณ. อานาปานสุสฺติยา ยุตฺโต
 สมฺมาธิ, อานาปานสุสฺติยํ วา สมฺมาธิ
 อานาปานสุสฺติสมฺมาธิ, ตํ^๒ ภาวยโตติ
 นิพฺเพธภาคิยํ ภาเวนฺตสฺส.

สมฺมิกานีติ สห อธิเกน วตฺตนฺตฺติ
 สมฺมิกานิ, สาทิเรกานีติ อตฺถเ. ม-กาโร
 ปเนตฺถ ปทสนฺนุธิกโร. เกจิ ปน
 "สํอธิกานี"ติ วทนฺติ. เอวํ สติ เทว
 ฅานสฺตานิเยว อธิกานิ จาติ^๓
 อาปชฺชติ, ตํ น ยุชฺชติ. อิมานิ หิ

ด้วยอรรถว่า ปราศจากลมหายใจเข้า,
 ส่วนในนิเทศท่านถึงถึงความเป็นที่ชะ
 แห่ง นา-อักษร กล่าวว่า อานานะ. สติใน
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั้น
 ชื่อว่า "อานาปานสติ", คำว่า อานาปานสติ
 นี้ เป็นชื่อแห่งสติอันกำหนดเอาลมหายใจ
 เข้า และลมหายใจออก. สมฺมาธิอันประกอบ
 ด้วยอานาปานสติ, หรือสมฺมาธิในอานา-
 ปานสติ ชื่อว่า อานาปานสติสมฺมาธิ, (เมื่อ
 โยคีบุคคลเจริญ) ซึ่งอานาปานสติสมฺมาธิ
 นั้น (ญาณ ๒๐๐ กว่า ย่อมเกิดขึ้น).
 บทว่า ภาวยโต แปลว่า เมื่อเจริญสมฺมาธิ
 อันเป็นไปในส่วนให้เข้าถึงปัญญา.

บทว่า สมฺมิกานิ ความว่า ชื่อว่า สมฺมิกานิ
 ด้วยอรรถว่า เป็นไปกับ(จำนวน)ญาณ
 ส่วนที่เกิน (๒๐๐), กล่าวคือ ประกอบ
 ด้วย(จำนวน)ญาณส่วนที่เกิด(๒๐๐). ก็
 ม-อักษร ในคำว่า สมฺมิกานิ นี้ กระทำ
 บทสนธิ. ส่วนเกจิอาจารย์กล่าวว่า

^๑ ฉ. ปน นาการสุส ที่สมตฺตมชฺชฎุเปกฺขิตฺวา
 อานานนฺติ, ลี. ปนสุส นาการสุส ที่สมตฺตํ
 อชฺชฎุเปกฺขิตฺวา อานนฺติ วุตฺตํ, อี. ปน
 ปการสุเสว ... อานานนฺติ วุตฺตํ.

^๒ ฉ. โปตฺถเก "ตฺนุ"ติ นตฺถิ. "ตํ อานาปานสุสฺติ-
 สมฺมาธิ"ติ เอวญฺเจ, สุนฺทรว.

^๓ ฉ. อธิกานีติ.

วิสติอธิกานิ เทว ฌาณสถานิ โหนตตีติ.

“ล่อธิกานิ”. เมื่อเป็นอย่างนี้ก็ต้งพูดว่า ฌาณมีจำนวน ๒๐๐ ถ้วนเท่านั้น, คำนั้น ไม่ถูก. เพราะฌาณเหล่านี้มีจำนวน ๒๒๐ พอดี.

ปริปนุเถ ฌาณานีติ ปริปนถ์ อารมมณั กตฺวา ปวตฺตฌาณานิ. ตถา อูปกาเร... อูปกุกิเลส ฌาณานิ. โวทานเน ฌาณานีติ โวทายติ เตน จิตฺตํ ปริสุทฺธํ โหตีติ โวทานัง. ก็ ตั้ ? ฌาณั. “โวทานฌาณานี”ติ วตฺตพฺเพ “สุตฺมเย ฌาณนุ”ติอาทีสุ วีย “โวทานเน ฌาณานี”ติ วุตฺตํ. สโต สมุปฺชาโน หุตฺวา กโรตีติ สโตการี, ตสฺส สโตการิสฺส ฌาณานิ.

คำว่า ฌาณในธรรม อันเป็น อันตราย (คือเป็นอุปสรรคแก่สมาธิ) ได้แก่ ฌาณอันกระทำกรรม อันเป็น อันตราย ให้เป็นอารมณ์เป็นไป. ฌาณ ในธรรมอันเป็นอุปการะ (ได้แก่ ฌาณ อันกระทำกรรมที่เป็นอุปการะ ให้เป็น อารมณ์เป็นไป)... ฌาณในอุปกิเลส ก็เช่นเดียวกัน. คำว่า ฌาณในโวทาน มีความว่า จิตย่ออมผองแผ้ว คือย่ออม บริสุทฺธิหมดจด (จากกิเลส) ด้วยอาศัย ธรรมชาตินั้น เหตุนี้ธรรมชาตินี้ชื่อว่า โวทาน. โวทานนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่ ฌาณ. เมื่อควรจะกล่าววว่า “โวทาน- ฌาณานิ” ท่านกล่าววว่า “โวทานเน ฌาณานิ” (เพราะเหตุวว่า ท่านตั้งใจให้ แปลวว่า ฌาณในโวทาน) เหมือนอย่าง ในคำวว่า “สุตฺมเย ฌาณั” (แปลวว่า สุตฺมยฌาณ) เป็นต้น. บุคคลชื่อว่า สโตการี ด้วยอรรถวว่า เป็นผู้มึสติ- สัมปชัญญะ เจริญอานาปานสติอยู่,

^๑ ชุ. ป. ๓๑/๑, (ภุมิพโลภิกขุ.๑/๑).

นิพพิทาภาณานีติ นิพพิทาภูตานิ
 ภาณานิ. นิพพิทานุโลมภาณานีติ
 นิพพิทาย อณุภูตานิ ภาณานิ.
 นิพพิทานุโลมิภาณานีติปิ ปาโจ,
 นิพพิทานุโลโม เอเตส อตถิติ
 นิพพิทานุโลมีติ อตถเ. นิพพิทา-
 ปฏิปัสสทธิภาณานีติ นิพพิทาย
 ปฏิปัสสทธิย ภาณานิ. วิมุตตีสุเข
 ภาณานีติ วิมุตตีสุเขน สมุပ္ยตตานิ
 ภาณานิ.

กตมานิ อฏฐาติอาทีหิ ปริปนุถ-
 อุปการานัน ปฏิปกุขวิปกุขยุคลตตต^๑
 เตสุ ภาณานิ สหเว นิททิฏฐานิ.
 กามจจนทเนกขมมาทีนิ เหฏฐา วุตตตตตตานิ
 อุปการนุติ ๑ ลิงควิปุลลาสวเสน
 นปัสกวจนัน กต. สพุเพ อกุสลา
 ธมมาติ วุตตาวเสสา เย เกจิ อกุสลา
 ธมมา. ตถา สพุเพปิ นิพเพธภาคิยา
 กุสลา ธมมา. "ปริปนุถ อุปการนุ"ติ
 ๑ ตํ ตเทว อเปกุกขิตฺวา เอกวจนัน
 กต. เอตถ ๑ ปริปนุถ ภาณานิ ๑

ญาณแห่งบุคคล ผู้มีสติสัมปชัญญะ
 เจริญอานาปานสติอยู่ ณ (มี ๓๒ ญาณ).

คำว่า นิพพิทาญาณ แปลว่า ญาณอัน
 เป็นนิพพิทา. คำว่า นิพพิทานุโลมญาณ
 แปลว่า ญาณอันเป็นอนุโลมแก่นิพพิทา.
 พระบาลีว่า นิพพิทานุโลมิภาณานิ ดังนี้
 ก็มี, ความว่า นิพพิทานุโลม มีอยู่แก่
 นิพพิทาญาณเหล่านี้ เหตุอันญาณเหล่านี้
 ชื่อว่า นิพพิทานุโลม. คำว่า นิพพิทา-
 ปฏิปัสสทธิญาณ ได้แก่ ญาณในความ
 สงบระงับ(กิเลส)ด้วยนิพพิทา. คำว่า
 ญาณในวิมุตตีสุข ได้แก่ ญาณอัน
 ประกอบด้วยวิมุตตีสุข.

ด้วยคำว่า ญาณในธรรมอันเป็น
 อันตราย (อุปสรรคแก่สมาธิ) ๘ เป็นใจ
 เป็นต้น ท่านแสดงถึงญาณในธรรมอันเป็น
 อันตรายแก่สมาธิ และ(ญาณใน)ธรรม
 อันเป็นอุปการะ(แก่สมาธิ)เหล่านั้น พร้อม
 กันทีเดียว เพราะธรรมอันเป็นอันตราย
 และธรรมอันเป็นอุปการะเป็นคู่ ซึ่งเป็น
 ข้ำศึกกัน และเป็นฝักฝ่ายที่ตรงข้ามกัน.
 กามฉันทะและเนกขัมมะ เป็นต้น มี
 อรรถอันข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในหน
 หลัง. ส่วนบทว่า อุปการี ท่านทำเป็น

^๑ อ. ปฏิปกุขวิกุกเขปยุคลตตต.

อุปกาเร ภาณานิ ๑ ปุจฺฉิตฺวา
 เตสํ อารมฺมณานเว วิสุตฺตฺเขตฺตฺวา^๑
 เตเหว ตานิ วิสุตฺตฺชิตฺตานิ โหนตฺตีติ
 ตทอารมฺมณานิ ภาณานิ นิคเมตฺตฺวา
 ทสฺเสสิ. อุปกฺกิลเส ภาณาทิสฺปิ
 เอเสว นโย.

นปฺงสกลิงค์ ด้วยอำนาจลึงควิปลาส.
 คำว่า อกุศลธรรมทั้งปวง ได้แก่อกุศล-
 ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ซึ่งเหลือจาก
 อกุศลธรรมที่ได้กล่าวไว้แล้ว. กุศลธรรม
 อันเป็นส่วนให้เข้าถึงปัญญาทั้งหมดก็
 เหมือนกัน. ส่วนบทว่า “ปริปนฺโถ
 อุปการํ” ท่านกระทำเป็นเอกวจนะถึงถึง
 ธรรมนั้น ๆ นั้นแหละ. ก็ในอธิการนี้ ญาณ
 ในธรรมอันเป็นอันตราย และญาณ
 ในธรรมอันเป็นอุปการะ เป็นอันท่านได้
 ทามและตอบ(อธิบาย)แล้วในเรื่องญาณ
 และเรื่องธรรมอันเป็นอารมณ์เหล่านั้น
 ย่อมเป็นอันตอบเรื่องญาณเหล่านั้น กับ
 ธรรมอันเป็นอารมณ์เหล่านั้น เพราะฉะนั้น
 ท่านจึงแสดงย้าถึงญาณซึ่งมีธรรมอันเป็น
 อันตราย และธรรมอันเป็นอุปการะเหล่านั้น
 เป็นอารมณ์. แม้ในคำว่า ญาณในอุปกิลเส
 เป็นต้น ก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน.

คณนวารวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาวาระแห่งการนับ จบ.

^๑ ฉ. วิสุตฺตฺชิตฺตฺวา.

๒. โสฬสญาณนิตฺตเสวณฺณนา

๒. พรณนาโสฬสญาณนิตฺต

๑๕๓. โสฬสฺหิ อากาเรหิตฺติ
 อุกฺขยปกฺขวเสน^๑ วุตฺเตหิ โสฬสฺหิ
 ญาณโกฏฺฐจาเสหิ. อุกฺขยจิตฺตํ จิตฺตํ
 สมฺมุตฺตจิตฺตํ^๒ อุกฺขยภูมิมิํ จิตฺตํ อุกฺขย
 อุกฺขย^๓ สมฺมา อุกฺขย อุกฺขย^๓ อุกฺขย
 กตฺตปริจฺจยํ สมฺมา อุกฺขย กตฺตปริจฺจยนฺตํ
 อตฺตํ. อุกฺขยจิตฺตํ จิตฺตํ สมฺมุตฺตจิตฺตํ
 ปาโฐ. อุกฺขยภาวาย ชิตฺตํ, อุกฺขยภาวกเรหิ
 วา ญาณเหิ ชิตฺตํ อุกฺขยจิตฺตํ.

๑๕๓. คำว่า อากาเร ๑๖ ได้แก่
 การแบ่งออกเป็น ๑๖ ญาณ ที่ท่านกล่าว
 ไว้ด้วยอาศัยธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย (คือฝ่าย
 ธรรมที่เป็นอันตราย ๘ และฝ่ายธรรม
 ที่เป็นอุปการะ ๘) คำว่า อุกฺขยจิตฺตํ จิตฺตํ
 สมฺมุตฺตจิตฺตํ ความว่า จิตในอุปปจารภูมि
 เป็นจิตที่สั่งสมสูงขึ้น, สั่งสมสูงขึ้น โดย
 ชอบ, คือว่า เป็นจิตที่กระทำความคุ่นเคย
 สูง ๆ ขึ้นไป เป็นจิตที่กระทำความคุ่นเคย
 สูง ๆ ขึ้นไปโดยชอบ. บาลีเป็น อุกฺขยจิตฺตํ
 จิตฺตํ สมฺมุตฺตจิตฺตํ ดังนี้ก็มี. ความว่า จิตที่
 ชนະแล้ว เพื่อภาวะสูงขึ้นไป, หรือจิตที่
 ชนະแล้วด้วยญาณทั้งหลาย อันกระทำ
 ภาวะสูงขึ้นไป ชื่อว่า อุกฺขยจิตฺตํ.

สมฺมุตฺตจิตฺตํ สมฺมา อุกฺขยภาวาย,
 อุกฺขยภาวกเรหิ วา ญาณเหิ ชิตฺตํ,
 สมฺมาติ เจตฺตํ วิสมฺภาวปฏิกฺขเยไป.
 อิมสมฺมิ ปาเจ อุกฺขย ภูตฺติ^๔ เทว เทว
 อุกฺขยคฺคา โหนตฺติ. อุกฺขยจิตฺตํ จิตฺตํ

บทว่า สมฺมุตฺตจิตฺตํ ความว่า จิตที่ชนະแล้ว
 เพื่อภาวะสูงขึ้นไปโดยสมมาเสมอ, หรือจิต
 ที่ชนະแล้ว ด้วยญาณอันกระทำภาวะสูง
 ขึ้นไปโดยสมมาเสมอ, ก็ในบทว่า สมฺมา นี้
 ปฏิเสธภาวะที่ไม่สมมาเสมอ. ในพระบาลี

^๑ ส. ญาณปกฺขวเสน.
^๒ ส. อุกฺขยจิตฺตํ จิตฺตํ สมฺมุตฺตจิตฺตํ, อ. อุกฺขย จิตฺตํ
 สมฺมุตฺตจิตฺตํ.
^๓ อ. จิตฺตํ.
^๔ ฉ. อุกฺขย-จิตฺติ.

สมุททาจิตตุนุติปิ^๑ ปาโง. เอตตถาปิ
 ชิตตโตเยว. อุทาทิ^๒ อิทํ ปน
 นิปาตมตตเมวาทิ วทนุติ. วิณเฒปมฏฐ-
 กถาย ตชชิตํ สุตชชิตนุติ ๑ อตโต
 วุตโต, โส อธิ น ยชชติ. เอกตเต
 สนุติภูจตีติ อุปจารภูมิมิ ตาว
 นานารมณวิกุเขปาภาเวน เอกตเต
 ปติภูจชาติ.

นี้มีอุปสรรคตัวละครสอง ๆ คือ อุ, ทุ. บาลี
 เป็น อุทาทิตํ จิตตํ สมุททาจิตตํ ดังนี้ก็มี.
 แม้ในพระบาลีนี้ก็มีอรรถว่าชนะแล้วนั่นเอง.
 อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ส่วนบทว่า อุท
 นี้เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น. ในวิณเฒปมฏฐกถา
 ท่านกล่าวความไว้ว่า ได้แก่ จิตที่ถูก
 คุกคามแล้ว และจิตที่ถูกคุกคามมาก
 แล้ว. ความซื่อนั้นไม่ถูกต้องในที่นี้. บทว่า
 เอกตเต สนุติภูจตีติ ความว่า ในอันดับ
 แรก ย่อมดำรงอยู่ในความเป็นหนึ่ง
 เพราะไม่มีความซัดส่ายไปในอารมณ์
 ต่าง ๆ ในอุปจารภูมิมิ.

นิยยานาวรรณภูเจเน นีวรณาติ
 เอตถ อรติปิ สพเพปิ อกุสลา
 อวารณภูเจเน^๓ นีวรณาติ วุตตา.
 นียยานาวรรณภูเจนาติ นียยานานํ
 อาคมนมคคปิทหนภูเจเน. นียยานา-
 วารณภูเจนาติปิ ปาโง,^๔ นียยานานํ
 ปฏิกฺเขปนภูเจนาติ^๕ อตโต. เนกขมมํ
 อริยานํ นียยานนุติ มคคภูจจัน

ในคำว่า ชื่อว่า นีวรณ เพราะ
 อรรถว่าเป็นเครื่องกั้นธรรมที่นำออก
 (จากกิเลส)นี้ ทั้งอรติ (ไม่ยินดีในการทำ
 กุศล และ) อกุศลทั้งหมดท่านเรียกว่า
 นีวรณ ด้วยอรรถว่า เป็นเครื่องกั้น. บทว่า
 นียยานาวรรณภูเจเน ความว่า ด้วยอรรถว่า
 เป็นเครื่องปิดทางที่มา ของธรรมเครื่อง
 นำออกจากทุกข์ทั้งหลาย. บาลีเป็น

ปฏ. อานาปานสติ. บ-ท. ๘

^๑ ฉ. อรุชิตํ จิตตํ สมุททาจิตตุนุติปิ.
^๒ ฉ. อรุ อรุติ.
^๓ อ. อวารณภูเจเน นีวารณภูเจเน.
^๔ ฉ. นียยานาวรรณภูเจนาติปิ ปาโง.
^๕ อ. นียยานปฏิปกฺขภูเจนาติ.

อริยานิ นิยุยานสงฆาตสฺส อริยมคฺคสฺส
 เหตุตฺตา ผลฺลุปจาเรน อริยานิ นิยุยานิ.
 เตน จ เหตุญฺเตน มคฺคกฺขณเณ อริยา
 นิยุยณฺติ นิคฺคจฺจนฺติ. เกจิ ปน
 “นิยุยานนฺติ มคฺโค”ติ วทนฺติ. อธิ
 อุปจฺวารสฺส อธิปฺเปตตฺตา มคฺคกฺขณเณ
 จ อาโลกสฺสญฺเณย สพฺพกฺุสฺสธมฺมานญฺจ
 อภาวา ตํ น ยฺชฺชติ. **นิวุตตฺตาติ**
 ปฏิจฺจนฺนตฺตา. **นปฺปชานาติ**ติ ปุคฺคล-
 วเสน วุตฺตํ.

วิสุทฺถจิตฺตสฺสชาติ อุปจฺวารภูมียิเยว.
 ขณิกสโมธานาติ จิตฺตกฺขณเณ จิตฺตกฺ-
 ขณเณ อุปฺปชฺชนโต ขณเณ เอเตสํ
 อตฺถิติ ขณิกา, อุปฺกฺุทฺทิสฺสา, ขณิกานิ

นิยุยานาวารณญฺเชน ดั่งนี้ก็มิ, ความว่า
 ด้วยอรรถว่า ห้ามเสียซึ่งกรรมเครื่องนำ
 ออกจากทุกข์ทั้งหลาย. คำว่า เนกขัมมะ
 เป็นกรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ของ
 พระอริยะทั้งหลาย ความว่า เป็นกรรม
 เครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย
 ด้วยโองการกล่าวถึงผลเพราะเป็นเหตุแห่ง
 อริยมรรค ซึ่งเรียกว่า ธรรมเครื่องนำออก
 จากทุกข์ ของพระอริยะทั้งหลายผู้ตั้งอยู่
 ในมรรค. ก็พระอริยะทั้งหลาย ย่อมออกไป
 คือย่อมไปปราศในขณะแห่งมรรคด้วย
 เนกขัมมะนั้นเป็นเหตุ. ส่วนเกจิอาจารย์
 กล่าวว่า “คำว่า **ธรรมเครื่องนำออกจาก**
ทุกข์ ได้แก่ มรรค”. และก็เพราะในที่นี้
 ท่านประสงค์เอาอุปจาร และเพราะใน
 ขณะแห่งมรรค ไม่มีอาโลกสัญญาและ
 กุศลธรรมทั้งหมด คำนั้นจึงไม่ถูก. คำว่า
เพราะถูกอกุศลธรรมเหล่านั้นกันไว้
 ความว่า เพราะถูกอกุศลธรรมเหล่านั้น
 ปิดไว้. คำว่า **ย่อมไม่รู้ชัด** ท่านกล่าว
 เนื่องด้วยบุคคล.

คำว่า **ผู้มีจิตบริสุทธิ์** คืออยู่ใน
 อุปจารภูมินั้นเอง. บทว่า **ขณิกสโมธานา**
 มีความว่า ขณะมีอยู่แก่อุปกิเลสเหล่านี้
 เพราะเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะจิต เพราะฉะนั้น

สโมธานโน สมากโม ปพฺพุโ^๑
 ขณิกสโมธานโน. ตสฺมา ขณิกสโมธานนา,
 อุปฺปชฺชมานา อุปฺกิลเสสา ขณิกป-
 ปพฺพุทฺทวเสน ขณิกปรมฺพราวเสน
 อุปฺปชฺชนฺติ, น เอกจิตฺตกฺขณวเสนนาติ
 วุตฺตํ โหติ.

จึงชื่อว่า ขณิกา, ได้แก่ อุปกิเลสทั้งหลาย
 ซึ่งมีอยู่ทุกขณะ (จิต), การประชุม คือการ
 มาร่วมกัน ความเกี่ยวข้องกันแห่งอุปกิเลส
 ซึ่งมีทุกขณะ (จิต) ชื่อว่า ขณิกสโมธานโน
 (แปลว่า การประชุมแห่งอุปกิเลส ซึ่งมี
 ทุกขณะจิต). มีคำอธิบายว่า เพราะความ
 ประชุมแห่งอุปกิเลสอันมีทุกขณะ(จิต)นั้น,
 อุปกิเลสเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วย
 อำนาจความสืบเนื่องกันแห่งอุปกิเลส ที่มี
 อยู่ทุกขณะ ด้วยอำนาจความเกี่ยวเนื่อง
 กันแห่งกิเลสที่มีอยู่ทุกขณะ, ไม่ใช่ด้วย
 อำนาจแห่งขณะจิตเดียว.

ไสพัสถยานนิตะทสฺสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาไสพัสถยานนิตะ จบ.

^๑ ก. สมฺพพุโ.

**๓. อุปกุกิเลสญาณนิตุเทศวณฺณนา
ปรมจฺจกุก**

๑๕๔. ปรมจฺจกุกเก อสฺสสาสาทิมชฺฌม-
ปริโยसानนฺติ อพฺภนฺตฺรปวิสนวาทสฺส
นาสิกคฺคํ วา มุขนิมิตฺตํ วา อาทึ,
หทยํ มชฺฌํ, นาภึ ปริโยसानํ. ตํ ตสฺส
อาทิมชฺฌมปริโยसानํ สติยา อนุคฺจฺจโต
โยคิสฺส จานนानตฺตานคฺมเนน จิตฺตํ
อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปํ คจฺจติ, ตํ
อชฺฌตฺตวิกฺเขปคฺตํ จิตฺตํ เอกตฺเต^๑
อสนฺจฺจนโต สมาริสฺส ปรีปนฺนโต.
ปสฺสสาสาทิมชฺฌมปริโยसानนฺติ พหิ-
นิกฺขมนวาทสฺส นาภึ อาทึ, หทยํ
มชฺฌํ, นาสิกคฺคํ วา มุขนิมิตฺตํ วา
พหิอากาโส วา ปริโยसानํ. โยชฺฌนา
ปเนตฺถ วุตฺตฺนเยเนว เวทิตพฺพา.

อสฺสสาสปฏิกงฺขนา นิกฺกนฺติตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
“นาสิกาวาตายตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต”ติ

**๓. พรรณนาอุปกุกิเลสญาณนิตุเทศ
ปฐมจฺจกุกะ**

๑๕๔. คำว่า เบื้องต้น ท่ามกลาง
และที่สุดแห่งลมหายใจเข้า ในปฐม-
จกุกะ อธิบายว่า ลมหายใจเข้าภายใน
มีปลายจมูกบ้าง มุขนิมิต(คือริมฝีปากบน)
บ้าง เป็นต้นลม, มีหัวใจเป็นกลางลม,
มีสะดือเป็นปลายลม. เมื่อพระโยคีใช้สติ
ไปตามต้นลม กลางลม และปลายลม
แห่งลมหายใจเข้าข้างในนั้น ๆ จิตย่อม
ถึงความฟุ้งซ่าน ภายใต้งการไปตาม
ฐานที่ต่าง ๆ กัน, จิตที่ถึงความฟุ้งซ่าน
ภายในนั้น เป็นอันตรายแก่สมาธิ เพราะ
ไม่ดำรงอยู่ในความเป็นหนึ่ง (คือไม่อยู่ใน
อารมณ์เดียว). คำว่า ต้นลม กลางลม
และปลายลม แห่งลมหายใจออก มี
ความว่า ลมหายใจออกภายนอกมีสะดือ
 เป็นต้นลม, มีหัวใจเป็นกลางลม, และมี
ปลายจมูกหรือมุขนิมิต หรืออากาศภาย
นอกเป็นปลายลม. ก็คำประกอบในข้อนี้
พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

บทว่า อสฺสสาสปฏิกงฺขนา นิกฺกนฺติต-
ตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต (ซึ่งแปลว่า ความเป็นไป

^๑ ส. เอกคฺเค.

สลุกุเขตฺวา โอฟาริโกฟาริกสฺส
 อสฺสาสสฺส ปตฺถนาสงฺฆาตา นิกามนา
 เอว ตณฺหาปวตฺติ. ตณฺหาปวตฺติยา
 สติ เอกคฺเต^๑ อสณฺจหนโต สมาริสฺส
 ปริปนฺโต. **ปสฺสาสปฏิกงฺขนา นิกนฺตตี**
 ปฺน อสฺสาสปุพฺพกสฺส ปสฺสาสสฺส
 ปตฺถนาสงฺฆาตา นิกนฺตตี. เสสฺ วุตฺตนเยเนว
 โยเขตฺพุพฺ. **อสฺสาเสนาภิตฺตุนสฺสาตี**
 อติทิมฺ อติรสฺสํ วา อสฺสาสํ กโรนฺตสฺส
 อสฺสาสมุลกสฺส กายจิตฺตกิลมถสฺส
 สพฺภาวโต เตน อสฺสาเสน วิทฺธสฺส
 ปีพิตสฺส. **ปสฺสาสปฏิลาภา มุจฺจนตี**
 อสฺสาเสน ปีพิตตฺตาเยว ปสฺสาเส
 อสฺสาทสณฺณินิ ปสฺสาสํ ปตฺถยโต
 ตสฺมี **ปสฺสาสปฏิลาภา** รชฺชนา.
 ปสฺสาสมุลกเกปิ เอเสว นโย.

แห่งต้นหา คือความพอใจ หวังเฉพาะ
 ซึ่งลมหายใจเข้า) มีความว่า การที่
 พระโยคีกำหนดว่า "กรรมฐานนี้ เนื่อง
 ด้วยลมทางจมูก" ดังนี้แล้ว มีความเป็น
 ไปด้วยต้นหา คือความพอใจ กล่าวคือ
 ความปรารถนาลมหายใจเข้าที่หายาบ ๆ.
 เมื่อความเป็นไปแห่งต้นหาเมื่ออยู่ ก็เป็น
 อันตรายแก่สมาธิ เพราะไม่ตั้งอยู่ใน
 ความเป็นหนึ่ง (คืออารมณ์เดียว). คำว่า
ความพอใจ คือปรารถนาลมหายใจ
ออก มีความว่า ความพอใจ กล่าวคือ
 ความปรารถนาลมหายใจออก ซึ่งมี
 ลมหายใจเข้าเป็นเบื้องต้นอีก. คำที่เหลือ
 พึงประกอบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว
 นั้นแหละ. คำว่า **ถูกลมหายใจเข้า**
เสียดแทงแล้ว ความว่า ถูกลมหายใจเข้า
 นั้นแทงแล้ว คือบีบคั้นแล้ว เพราะ
 พระโยคีผู้กระทำลมหายใจเข้า ยาวเกินไป
 หรือสั้นเกินไป มีความลำบากกายและ
 จิต ซึ่งมีลมหายใจเข้าเป็นมูล. คำว่า
ยินดีในการได้เฉพาะซึ่งลมหายใจออก
 ความว่า เมื่อพระโยคีผู้มีความสำคัญ
 ด้วยความยินดีในลมหายใจออก ปรารถนา
 ลมหายใจออก เพราะถูกลมหายใจเข้า
 บีบคั้นแล้วนั่นเอง มีความยินดีในการ

^๑ ส. เอกคฺเค.

วุตตสฺสเสว อตฺตสฺส อนฺวณฺณนตฺถิ
 วุตเตสฺส คาทาพนฺนเรสฺส **อนฺคจฺจนาคิ**
อนฺคจฺจนามา. สตีติ อชฺชตฺตพหิทฺธา-
 วิกุเขปเหตุฏฺฐตา สตี. วิกุชิปตี อเนน
 จิตฺตฺนติ วิกุเขโป. โก โส ? อสฺสาโส.
 โส อชฺชตฺตํ วิกุเขโป อชฺชตฺตวิกุเขโป,
 ตสฺส อากงฺขนา **อชฺชตฺตวิกุเขปากงฺขนา,**
 อสมฺมามนสิการวเสน อชฺชตฺตวิกุ-
 เขปกสฺส อสฺสาสสฺส อากงฺขนาติ วุตฺติ
 โหติ. เอเตเนว นเยน พหิทฺธา-
 วิกุเขปตฺตถนา เวทิตพฺพา. **เยหีติ** เยหิ
 อฺปฺกฺกิลเสหิ.

ได้เฉพาะซึ่งลมหายใจออกนั้น. แม้ใน
 พระโยคีผู้มีลมหายใจออกเป็นมูล ก็มี
 นัยนี้ เหมือนกัน.

จะวินิจฉัยในคำที่ท่านผูกไว้เป็น
 คาทา ที่ท่านกล่าวไว้เพื่อจะพรรณนา
 โดยลำดับซึ่งอรรถ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว
 นั้นแหละต่อไป บทว่า **อนฺคจฺจนาคิ** แปลว่า
 ไปตามอยู่. บทว่า **สตี** ได้แก่ สตีอันมี
 ความไม่ฟุ้งซ่านไปภายในและภายนอก
 เป็นเหตุ. ชื่อว่า วิกุเขปะ ด้วยอรรถว่า
 เป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิต. วิกุเขปะนั้น คือ
 อะไร ? คือลมหายใจเข้า. ลมหายใจเข้า
 ที่มีความฟุ้งซ่านภายในนั้น ชื่อว่า
 อชฺชตฺตวิกุเขปะ, ความหวังลมหายใจเข้า
 ซึ่งมีความซ่านไปภายในนั้น ชื่อว่า
 อชฺชตฺตวิกุเขปากงฺขนา, มีคำอธิบาย
 ว่า ความหวังลมหายใจเข้า ที่มีความ
 ฟุ้งซ่านไปในภายใน ด้วยอำนาจมนสิการ
 โดยไม่ชอบ. ฟังทราบความปรารถนา
 ลมหายใจออก ที่มีความฟุ้งซ่านใน
 ภายนอก โดยนัยนี้แหละ. บทว่า **เยหิ**
 แปลว่า อันอุปกิเลสทั้งหลายเหล่าใด.

วิกุชิปปฺมานสฺสาติ **วิกุชิปิยฺมานสฺส**^๑
วิกุเขปํ อาปาทียฺมานสฺส. **โน** **จ**

บทว่า **วิกุชิปปฺมานสฺส** ความว่า ถูก
 อุปกิเลสเหล่าใดให้ฟุ้งซ่านอยู่ คือให้ถึง

^๑ อ. วิกุเขปิยฺมานสฺส.

จิตต์ วิมุจฺจตีติ จิตต์ อสฺสาส-
 ปสฺสาสสารมฺมณ^๑ ๑ นาธิมุจฺจติ,
 ปจฺจนีกธมฺเมหิ ๑ น วิมุจฺจติ. "จิตต์
 โน ๑ วิมุจฺจติ ปฺรปตฺติยา ๑ โหนฺตี"ติ
 สมฺพนฺโธ. วิโมกฺขํ อปฺปชานนฺตาทิ โส
 วา, อญฺเฏ วา อารมฺมณวิมุตฺติวิโมกฺข^๒
 ๑ ปจฺจนีกวิมุตฺติวิโมกฺขญฺจ^๓ เอว
 อปฺปชานนฺตา. ปฺรปตฺติยาติ ปฺรปจฺจยํ
 ปฺรสทฺทหนํ อรหนฺติ, น อตฺตปฺปจฺจกฺขํ
 ญาณนฺติ "ปฺรปฺปจฺจยิกา"ติ วตฺตพฺเพ
 "ปฺรปตฺติยา"ติ วุตฺตํ. อตฺถเฏ ปน
 โสเยว.

ซึ่งความฟุ้งซ่าน. คำว่า ใน ๑ จิตต์
 วิมุจฺจติ ความว่า จิตไม่โน้มไปในอารมณ์
 คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก, และ
 ไม่พ้นจากกรรมอันเป็นข้าศึก. เชื่อมความ
 ว่า "จิตย่อมนไม่หลุดพ้น บุคคลเหล่านั้น
 ย่อมเป็นไป เพื่อการเชื่อคนอื่น". คำว่า
 ไม่รู้ชัดซึ่งวิโมกฺข ความว่า บุคคลนั้น
 ก็ดี บุคคลอื่นก็ดี ไม่รู้ชัดซึ่งวิโมกฺข คือ
 อารมฺมณวิมุตฺติ (ความโน้มไปในอารมณ์)
 และวิโมกฺขคือปจฺจนีกวิมุตฺติ (ความหลุดพ้น
 จากกรรมอันเป็นข้าศึก) อย่างนี้. คำว่า
 เชื่อผู้อื่น ความว่า ย่อมควรซึ่งมีบุคคล
 อื่นเป็นปัจจัย คือเชื่อบุคคลอื่น, มิใช่เป็น
 ญาณอันประจักษ์แก่ตน เพราะฉะนั้น
 เมื่อควรจะกล่าววว่า "ปฺรปฺปจฺจยิกา" ท่าน
 กล่าวเสียว่า "ปฺรปตฺติยา". ส่วนอรรถ
 ก็อันนั้นนั่นแหละ.

ทุตฺติยจฺจนุก

๑๕๕. ทุตฺติยจฺจนุกเก นิมิตฺตนฺติ
 อสฺสาสปสฺสาसानํ ผุสฺสนฺนุจฺจานํ. อสฺสาส-

ทุตฺติยจฺจก

๑๕๕. จะวินิจฺฉย ในทุตฺติยจฺจก
 ต่อบไป คำว่า นิมิต ได้แก่ฐานที่ถูกระทบ

^๑ อ. อสฺสาสสารมฺมณ.

^๒ ข. อารมฺมณนาธิมุจฺจติวิโมกฺขญฺจ.

^๓ ฉ. วิปจฺจนีกวิมุตฺติวิโมกฺขญฺจ.

ปัสสาสา หิ ทีฆนาสิกสุส นาสาปุฏฺฐ
 สมฺมณฺโฑ ปวตฺตุนฺติ, รสุสนาสิกสุส
 อุตฺตโรฏฺฐํ. ยถิ หิ อโย โยคิ ตํ
 นิमितฺตเมว อวชฺชติ, ตสุส นิमितฺตเมว
 อวชฺชมานสุส อสุสาเส จิตฺตํ วิกรมฺปติ,
 น ปติฏฺฐาตีติ อตฺถเ. ตสุส ตสุมี
 จิตฺเต อปฺปติฏฺฐจิตฺเต สมาริสฺสุส อภาวโต
 ตํ วิกรมฺปนํ สมาริสฺสุส ปริปนฺนเ. ยถิ
 อสุสาสมเว อวชฺชติ, ตสุส จิตฺตํ
 อพฺภนฺตฺรปเวสนวเสน วิกุเขปํ อวหติ,
 นิमितฺเต น ปติฏฺฐาติ, ตสุมา นิमितฺเต
 วิกรมฺปติ. อิมินา นเยน เสเสเสปิ
 โยชนา กาทพฺพา.

คาถาสฺว วิกุชิปเตติ^๑ วิกุชิปิยติ^๒
 วิกุเขปํ อาปาทียติ.

ของลมอัสสาสะและปัสสาสะ. จริงอยู่
 ลมอัสสาสะและปัสสาสะ ย่อมเป็นไป
 กระทบโพรงจมูกของบุคคลผู้มีจมูกยาว,
 กระทบริมฝีปากเบื้องบนของบุคคลผู้มี
 จมูกสั้น. ก็ถ้าพระโยคีนี้นิ่งถึงนิมิตนั้น
 นั้นแหละ, จิตของพระโยคีนี้นิ่งถึง
 นิมิตอย่างเดียว ย่อมหวั่นไหวในลม
 อัสสาสะ, ความว่า ย่อมไม่ตั้งมั่น. เพราะ
 สมาริไม่มีอยู่ในจิตที่ไม่ตั้งมั่นนั้น ของ
 พระโยคิ ความหวั่นไหวนั้นเป็นอันตราย
 แก่สมาริ. ถ้าพระโยคีนี้นิ่งถึงแต่ลม
 อัสสาสะอย่างเดียว, จิตของพระโยคีนี้นิ่ง
 ก็ย่อมนำมาซึ่งความฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจ
 การเข้าไปในภายใน, ย่อมไม่ตั้งอยู่ใน
 นิมิต, เพราะเหตุนั้น จิตย่อมหวั่นไหวใน
 นิมิต. ฟังกระทำคำประกอบความแม้ใน
 คำที่เหลือโดยนัยนี้.

ในคาถาทั้งหลาย บทว่า วิกุชิปเต
 แปลว่า ย่อมฟุ้งซ่าน คือ ย่อมให้ถึงความ
 ฟุ้งซ่าน.

^๑ ส. ก. วิกุชิปปเต.

^๒ อ. วิกุเขปิยติ.

ตติยจตุกก

๑๕๖. ตติยจตุกก **อดีตานุชาวนัน**
จิตตุนติ มุสณฺหาชานัน อติกกมิตฺวา คตฺ
อสุสาสํ วา ปสุสาสํ วา อุนคจฺจมานัน
จิตตํ. **วิกฺเขปานุปิตฺตุนติ** วิกฺเขเปน
อุนคตํ, วิกฺเขเปํ วา สยํ อุนปิตตํ
อุนคตํ. **อนาคตปฏิกฺขณัน** **จิตตุนติ**
มุสณฺหาชานัน อปฺปตฺตํ อสุสาสํ วา
ปสุสาสํ วา ปฏิกฺขณมานัน ปจฺจาสิสมานัน
จิตตํ. **วิกฺกมฺปิตฺตุนติ** ตสฺมี อปฺปติฏฺ-
จาเนเนว วิกฺเขเปน วิกฺกมฺปิตตํ. **สินฺนุนติ**
อติสิถิลวิริยตาทีหิ^๑ สงฺกฺจิตตํ.

โกสฺซชานุปิตฺตุนติ กุสิตภาวานุคตํ.
อติปคฺคหิตฺตุนติ อจฺจารทฺธวิริยตาทีหิ
อติอุสุสาหิตํ.^๒ **อุทฺธจฺจานุปิตฺตุนติ**
วิกฺเขปานุคตํ. **อภิณฺตุนติ** อสุสาทวตฺตฺตฺตฺ-
ภฺสํ นตํ อสุสินัน. **อปนฺตุนติ** นิสฺสุสาท-
วตฺตฺตฺตฺตฺ ปติหตฺ, ตโต อปคตํ วา,
อปคตนตํ วา, น ตโต อปคตุนติ
อตุเถ. **ราคานุปิตฺตุนติ** เอตฺถ

ตติยฉกฺกะ

๑๕๖. ในตติยฉกฺกะ คำว่า **จิต**
แล่นไปตามอดีตารมณฺ ความว่า จิต
แล่นไปตามลมอัสสาสะ หรือลมปัสสาสะ
ซึ่งเลยฐานที่ถูกต้องไป. คำว่า **ตกไปตาม**
ความฟุ้งซ่าน ความว่า ไปตามความ
ฟุ้งซ่าน, หรือตกไปตามเอง คือ ตามไป
เองสู่ความฟุ้งซ่าน. คำว่า **จิตที่หวัง**
อนาคต ได้แก่จิตที่หวังอยู่ คือหวังเฉพาะ
อยู่ ซึ่งลมอัสสาสะหรือลมปัสสาสะที่ยัง
ไม่ถึงฐานที่ถูกต้อง. คำว่า **หวั่นไหว**
ความว่า หวั่นไหวด้วยความฟุ้งซ่าน ซึ่ง
ไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์นั้น. คำว่า **หดหู่**
คือท้ออยู่ด้วยความเพียรอันย่อหย่อน
เกินไป.

คำว่า **ตกไปตามความเกียจคร้าน** คือ
ไปตามความเกียจคร้าน. คำว่า **ประคอง**
เกินไป คือ อุตสาหะเกินไป ด้วยความ
เพียรที่ปรารภเกินไปเป็นต้น. คำว่า
ตกไปตามความฟุ้งซ่าน คือไปตาม
ความฟุ้งซ่าน. คำว่า **ที่น้อมไปเฉพาะ**
คือที่น้อมไปติดอยู่อย่างแรงในวัตถุที่น่า
ชื่นใจ. คำว่า **พินาศไป** คือที่ถูกกระทบ

^๑ ฉ. อติสิถิลวิริยาทีหิ.

^๒ ส. อุสุสาปิตํ.

อสุสาสปสุสาสนิมิตต์ มนสิกรโธ
 อุปนุนปีติสุเข วา ปุพฺเพ หสิตลปิต-
 กิพิตวตฺตฺตฺส วา ราโค อุนฺปตติ.
 พยาปาทานุปตฺตฺนฺติ เอตถ มนสิกาเร
 นิสฺสาทคตจิตฺตฺสฺส อุปนุนโทมนสฺส-
 วเสน วา ปุพฺเพ สมฺทาจิณฺณฺเส
 อาฆาตวตฺตฺตฺส วา พยาปาโท อุนฺปตติ.

คาถาสฺ น สมานียตฺติ น สมานิตฺ
 โหติ. **อธิจิตฺตฺนฺติ** จิตฺตฺสึเสน นิตฺทิจฺจ
 อธิโก สมานี.

๑๕๗. เอตฺตาวตา ตีหิ จุกฺเกหิ
 อฏฺจารส อุปกฺกิลฺเส นิตฺทิสิตฺวา
 อิทานิ เตสฺส อุปกฺกิลฺเสนาํ สมานิสฺส
 ปริปนฺนภาวสาธเนน อาทินวํ ทสฺเสนฺโธ
 ปฺน **อสุสาสาทิมฺขณฺปริโยสานนฺติ-**
 อาทิมาน. ตตฺถ กาโยปี **จิตฺตฺมฺปิ**

ในวัตถุที่ไม่น่าพอใจ, หรือด้วยไปปราศจาก
 วัตถุที่ไม่น่าชื่นใจนัก, หรือที่น้อมไปปราศ
 แล้ว, อธิบายว่า ที่ไม่ไปปราศแล้วจาก
 วัตถุที่เป็นอย่างนั้น. ในคำว่า **ที่ตกไป**
ฝ่ายข้างราคะนี้ ความว่า เมื่อบุคคล
 มนสิการนิमित แห่งลมอัสสาสะและ
 ปัสสาสะ รากะยอมตกไปตาม ในปีติและ
 สุขที่เกิดขึ้นบ้าง ในเรื่องว่าหัวเราะเจรจา
 กันเล่นกันในครั้งก่อนบ้าง. ในคำว่า
ที่ตกไปฝ่ายข้างพยาบาท นี้มีความว่า
 เมื่อบุคคลมีจิตถึงความไม่ชื่นใจในมนสิการ
 ความพยาบาทยอมตกไปตาม ด้วย
 อำนาจโทมนัสที่เกิดขึ้นบ้าง ในเรื่องแห่ง
 ความอาฆาต ซึ่งได้สั่งสมไว้ในกาลก่อน
 บ้าง.

คำว่า **ยอมไม่ตั้งมั่น** ในคาถาทั้งหลาย
 คือยอมไม่เป็นสมาธิ. คำว่า **อธิจิต**
 ได้แก่ สมาธิอันยิ่ง ซึ่งได้แสดงไขไว้ด้วย
 จิตต ศัพท์ อันเป็นประธาน.

๑๕๗. ครั้นแสดงไขอุปกิเลส ๑๘
 ประการ ด้วยฉกกระทัง ๓ โดยลำดับแห่ง
 ธรรมเพียงเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดง
 โทษด้วยการยังอุปกิเลสเหล่านั้น ให้
 สำเร็จภาวะที่เป็นอันตรายแก่สมาธิ ท่าน
 จึงกล่าวคำว่า **ต้นลม กลางลมและ**

สารทฐา ๑ โหนตฺติ วิกุเขปสมุญ-
 ฐานรูปานํ วเสน รูปกาโยปิ, วิกุเขป-
 สนุตติวเสน จิตฺตมฺปิ มหตา โขภาน
 ชุกิตา สทรรถา ๑ โหนตฺติ. ตโต
 มนุทตเรน อิญฺชิตา กมฺปิตา, ตโต
 มนุทตเรน มนุทิตา จลิตา โหนตฺติ.
 พลวาทิ มชฺฌิมิเยปิ มนุโทปิ โขโก
 โหติเยว, น สกฺกา โขภาน น ภวิตฺตุนฺติ
 วุตฺตํ โหติ. จิตฺตํ วิกมฺปิตตฺตาติ
 จิตฺตสฺส วิกมฺปิตตฺตา.

ปลายลม แห่งลมหายใจเข้า เป็นต้นอีก.
 ในคำเหล่านั้น คำว่า ทั้งกายทั้งจิต ย่อม
 เป็นธรรมชาติกระวนกระวาย ความว่า
 ทั้งรูปกายทั้งจิตย่อมเป็นธรรมชาติกำเริบ
 ด้วยความกำเริบใหญ่ และมีความ
 กระวนกระวาย (สำหรับ)รูปกาย ด้วย
 อำนาจแห่งรูป ที่มีความฟุ้งซ่านเป็น
 สมุฏฐาน(สำหรับ)จิต ด้วยอำนาจความ
 สืบต่อแห่งความฟุ้งซ่าน. ต่อจากนั้น
 ย่อมเป็นธรรมชาติไหว คือสะเทือนโดย
 อากาศที่อ่อนกว่า, ต่อจากนั้น ย่อมเป็น
 ธรรมชาติกวัดแกว่ง, คือสั่นโดยอากาศที่
 อ่อนกว่า. มีอรรถาธิบายว่า ย่อมมีความ
 กำเริบทั้งอย่างมีกำลัง ทั้งอย่างกลาง
 ทั้งอย่างอ่อนทีเดียว, ไซ้ว่าใคร ๆ จะอาจ
 ไม่ให้เป็นความกำเริบก็หาไม่ได้. สองบท
 ว่า จิตฺตํ วิกมฺปิตตฺตา แปลว่า เพราะ
 จิตหวั่นไหวแล้ว.

คาคาสฺส ปริปุณฺณา อภาวิตาติ ยถา
 ปริปุณฺณา โหติ, ตถา อภาวิตา.
 อิญฺชิตโตติ กมฺปิตโต. มนุทิตโตติ มนุท-
 กมฺปิตโต. เหฏฺฐา นีวรณานํ อนนฺตรตฺตา
 “อิมเห ๑ ปน นีวรณเห”ติ^๑ อจฺจนฺต-
 สมิปฺนิทสฺสทฺตวณฺนํ กตฺ. อิทฺ ปน

ในคาคาทั้งหลายมีวินิจฉัยว่า คำว่า
 ที่ทำให้บริบูรณ์ แต่มิได้เจริญ ความว่า
 ที่มีได้เจริญเหมือนญาณที่สมบูรณ์. บทว่า
 อิญฺชิตโต แปลว่า หวั่นไหวแล้ว. บทว่า
 มนุทิตโต แปลว่า หวั่นไหวนิดหน่อย. เพราะ
 ในตอนต้น นีวรรณทั้งหลายมีติดต่อกัน

^๑ ชุ. ป. ๓๑/๒๔๖, (ภูมิพโลภิกขุ. ๑/๒๖๕).

นิคมเน นีวรณานํ สนฺตรตฺตา เตหิ
 จ ปน นีวรณเหติ ปรมุขนิทฺสฺสนวจนํ
 กตํ.

ท่านจึงวางศัพท์แสดงอรรถว่าใกล้คิดว่า
 “อเมหิ จ ปน นีวรณเหติ” ส่วนในที่นี้
 เพราะในคําลงท้าย นีวรณทั้งหลาย
 ยังมีสิ่งอื่นเป็นระหว่างอยู่ ท่านจึงวางศัพท์
 แสดงอรรถลับหลังว่า เตหิ จ ปน
 นีวรณเหติ.

อุปกฺกิลฺลสฺสญาณิทฺทสฺสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรวณฺนาอุปกฺกิลฺลสฺสญาณิทฺทสฺส จป.

๕. โวทานญาณนิตเทศสวณฺณนา

๑๕๘. โวทานเน ญาณานิติ วิสุทฺธ-
 ญาณานิ. ตํ วิวชฺชยิตฺวาติ ยํ ปุพฺพเพ
 วุตตํ อตีตานุธาวนํ จิตตํ วิกุเขปานุ-
 ปตติตํ, ตํ วิวชฺชยิตฺวาติ สมุพฺพนุชิตพฺพ.
 เอกกฺกฺขานเน สมากทหิตติ อสฺสสาส-
 ปสฺสสาสนํ มุสฺสนุกฺกฺขานเน สมํ อาทหติ
 ปตฺติกฺกฺขานเปติ. ตตฺตฺเถว อธิโมเจตติ
 เอกกฺกฺขานเนติ วุตฺเต อสฺสสาสปสฺสสาสนํ
 มุสฺสนุกฺกฺขานเนเยว สนฺนินฺนุชฺชเปติ สนฺนินฺนุชฺชานํ
 กโรติ. ปคฺคณฺนิตฺวาติ ธมฺมวิจยปิตติ-
 สมุโพชฺฌนฺจฺจภาวนาย ปคฺคเหตุวา.
 วินิคฺคณฺนิตฺวาติ ปสฺสสทฺธิสมาริอุเปกฺกฺขา-
 สมุโพชฺฌนฺจฺจภาวนาย วินิคฺคณฺนิตฺวา.
 "สตินฺนทฺธิริยวิริยินฺนทฺธิริเยหิ ปคฺคเหตุวา,
 สตินฺนทฺธิริยสมาริณฺนทฺธิริเยหิ วินิคฺค-
 คเหตุวา"ติปิ วทนฺติ.

สมุปฺขานเน นุตฺวาติ อสฺสภภาวนาทิหิ.
 ปุณฺ สมุปฺขานเน นุตฺวาติ เมตฺตฺตา-

๕. พรรณนาโวทานญาณนิตเทศ

๑๕๙. คำว่า ญาณในโวทานได้แก่
 ญาณอันบริสุทธิ์. บทว่า ตํ วิวชฺชยิตฺวา
 พึงเชื่อมความว่า จิตที่แล่นไปตาม
 อตีตารมณฺ์ ที่ได้กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้น
 เป็นจิตตกไปตามความฟุ้งซ่านใด, เว้น
 จิตดวงนั้นเสีย. คำว่า ย่อมตั้งมั่นจิตไว้
 ในฐานเดียว ความว่า ย่อมมาตั้งไว้เสมอ
 คือประติษฐานในมุสฺสนุฐาน คือฐานที่สัมผัส
 ของลมหายใจเข้า และลมหายใจออก.
 คำว่า ย่อมโน้มไปนในฐานเดียวนั้น
 นั้นแหละ ความว่า ย่อมตั้งลงไว้เป็น
 อย่างดี คือกระทำการตั้งลงไว้เป็นอย่างดี
 ที่ฐานสัมผัสของลมหายใจเข้า และลม
 หายใจออก ที่ท่านกล่าวว่าเป็นฐานเดียวนั้น
 นั้นแหละ. คำว่า ประคองแล้ว คือประคอง
 แล้ว ด้วยการเจริญธมฺมวิจยสัมโพชฌนฺ์
 และปิตติสัมโพชฌนฺ์. คำว่า ช่มไว้ คือ
 ช่มไว้ ด้วยการเจริญปัสสทฺธิสัมโพชฌนฺ์
 สมาริสัมโพชฌนฺ์และอุเบกขาสัมโพชฌนฺ์.
 อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "ประคองจิต
 ด้วยสตินฺนทฺธิริยและวิริยินฺนทฺธิริย, ช่มไว้ด้วย
 สตินฺนทฺธิริยและสมาริณฺนทฺธิริย" ดังนี้ก็มี.

คำว่า เป็นผู้รู้จิต ก็ด้วยอสฺสภภาวนา
 เป็นต้น. คำว่า เป็นผู้รู้จิตอีก ก็ด้วย

ปฏ. อานาปานสต. ป-ท. ๙

ภาวนาที่หิ. เยน ราเคน อนุปัตติ, เยน พยาปาเทน อนุปัตติ, ตัม ปชหตีติ สมฺพนุโ. ตัม จิตฺตํ อีทิสฺสนฺติ สมฺปชานนฺโต ตปฺปฏิปกฺเขน รากํ ปชหตี, พยาปาทำ ปชหตีติ วา อตฺถ. **ปริสฺสุทฺตฺติ** นิรฺูปกฺกิเลสํ. **ปริโยทาทนฺติ** ปภสฺสรํ. **เอกตฺตคฺตํ** โหตีติ ตัม ตัม วิเสสํ ปตฺตสฺส ตัม ตัม เอกตฺตํ คตฺติ โหตี.

กตเม เต เอกตฺตาติ อธิยฺชฺชมาเนปี^๑ เอกตฺเต เอกโต กตฺวา ปุจฺจติ. **ทานุปลคฺคฺปฏฺจาเนกตฺตฺติ** ทานวตฺถุสงฺฆาตฺสฺส ทานสฺส อฺปลคฺโค โวสฺสชฺชนํ^๒ ทานุปลคฺโค, ทานวตฺถุ-ปริจฺจาคเจตนา. ตสฺส อฺปฏฺจันํ อารมฺมณกรณวเสน อฺปนฺตฺวา จันํ ทานุปลคฺคฺปฏฺจันํ, ตเทว เอกตฺตํ, เตน วา เอกตฺตํ เอกคฺคภาโว ทานุปลคฺคฺปฏฺจาเนกตฺตํ, ทานโวสฺสคฺคฺ-ปฏฺจาเนกตฺตฺติ ปาโง สฺนุทฺตรโร,

เมตตาภาวนาเป็นต้น. เชื่อมความว่า จิตตกไปตามด้วยราคะใด, ตกไปตามด้วยพยาบาทใด, ย่อมละซึ่งราคะและพยาบาทนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ความว่า เป็นผู้รู้ถือว่าจิตนั้นเป็นเช่นนี้ ย่อมละราคะด้วยธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะนั้น, ย่อมละพยาบาทด้วยธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาทนั้นดังนี้. คำว่า **จิตปริสฺสุทฺติ** คือไม่มีอุปกิเลส. คำว่า **ผ่องแผ้ว** คือ ผุดผ่อง. คำว่า **ถึงความเป็นหนึ่ง** คือ เมื่อพระโยคีถึงคุณวิเศษนั้น ๆ แล้ว จิตย่อมเป็นธรรมชาติถึงความเป็นหนึ่งนั้น ๆ.

ท่านถามความเป็นหนึ่งแม้ที่ประกอบไว้ในที่นี้ กระทำรวมกันว่า **ความเป็นหนึ่ง** เหล่านั้นเป็นใจน ดังนี้. บทว่า **ทานุปลคฺคฺปฏฺจาเนกตฺตํ** (ความเป็นหนึ่งในความปรากฏแห่งการบริจาคตาน) ความว่า การบริจาคคือการเสียสละทาน กล่าวคือทานวัตถุ ชื่อว่า ทานุปลคฺโค, ได้แก่ เจตนาบริจาคตานวัตถุ. ความปรากฏ ได้แก่ความเข้าไปตั้งอยู่ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ แห่งการบริจาคตานนั้น ชื่อว่า ทานุปลคฺคฺปฏฺจันํ,

^๑ ฉ. ยฺชฺชมานายฺชฺชมาเนปี.

^๒ ฉ. โวสฺสชฺชนํ.

โส เอวตฺถ. เอเตน ปทุทธารวเสน^๑
 จากานุสฺสตีสมานิ วุตฺโต. ปทุทธารวเสน
 วุตฺโตปิ เจส อิตเรสฺส ตินฺนุณฺมปิ
 เอกตฺตานํ อุปนึสฺสยปจฺจโย โหติ,
 ตสฺมา อธิ นิตฺติฏฺฐนฺติ วทนฺติ.

ความเป็นหนึ่ง คือความปรากฏแห่งการ
 บริจาคทานนั้น, หรือความเป็นหนึ่ง คือ
 ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว ด้วยการ
 บริจาคทานนั้น ชื่อว่า ทานูปสัคค-
 ปฏฺฐาเนกตฺตํ (แปลว่า ความเป็นหนึ่งใน
 ความปรากฏแห่งการบริจาคทาน). ปาฐะว่า
 ทานไวสฺสคฺคฺคฺปฏฺฐาเนกตฺตํ ดังนี้ดีกว่า,
 ปาฐะนั้นมีความเหมือนกัน. ด้วยคำนี้
 ท่านกล่าวถึงสมาธิ อันมีจาคานุสติเป็น
 อารมณ์ ด้วยอำนาจการขยายบท. ก็
 สมาธิที่มีจาคานุสติเป็นอารมณ์นี้ แม้ที่
 ท่านกล่าวด้วยอำนาจการขยายบท ก็ย่อม
 เป็นอุปนึสฺสยปจฺจโยแก่ความเป็นหนึ่ง
 ทั้ง ๓ นอกนี้ เพราะฉะนั้นอาจารย์ทั้งหลาย
 จึงกล่าวว่า ได้แสดงไขแล้วในที่นี้.

วิสาขปิ หิ มหาอุปาสิกา อาห
 "อิธ ภนฺเต ทิสาสฺสุ วสุสฺสํ วุตฺถา"^๒
 ภิกฺขุ สาวตฺถิ อากฺขุฉิสฺสฺสนฺติ ภควนฺตํ
 ทสฺสฺสนาย, เต ภควนฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา
 ปุจฺฉิสฺสฺสนฺติ 'อิตฺถนฺนาโม ภนฺเต ภิกฺขุ
 กาลกโต,^๓ ตสฺส กวา คติ, โภ
 อภิสฺมปฺราโย'ติ. ตํ ภควา พุยากริสฺสฺสติ

จริงอยู่ แม้วิสาขามหาอุปาสิกาได้กราบ-
 ทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุผู้อยู่
 จำพรรษาในทิศทั้งหลายในโลกนี้ จักมา
 สู่เมืองสาวัตถี เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า,
 ภิกษุเหล่านั้น เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า
 แล้ว จักทูลถามว่า 'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
 ภิกษุชื่อนี้กระทำกาละแล้ว, ภิกษุนั้นมี

^๑ ส. สทุทธารวเสน.
^๒ ฉ. วสุสฺสํวุฏฺฐา.
^๓ ฉ. อ. กาลงฺกโต.

ปฏ. อานาปานสติ. ป-ท. ๕

ไสตปาตติผลเล วา สกทาคามิผลเล วา
 อนาคามิผลเล วา อรหตฺเต วา. ตฺยหา
 อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉิสฺสุสามิ 'อาคตปุพฺพพา
 นุ โข ภาณฺเต เตเน อยฺเยน สวตฺถิ'ติ.
 สเจ เม วกฺขณฺติ 'อาคตปุพฺพพา
 เตเน ภิกฺขุณา สวตฺถิ'ติ นิฏฺฐเมตฺถ
 คจฺฉิสฺสุสามิ นิสฺสํสยํ ปริภุตฺตํ เตเน
 อยฺเยน วสฺสสิกฺสาฎฺฐิกา วา อาคนฺตฺกมตฺตํ
 วา คมิกมตฺตํ วา คิลานมตฺตํ วา
 คิลานุปฺปจฺจกมตฺตํ วา คิลานเภสฺสชฺชํ
 วา ฐวฺยาคุ วาติ. ตสฺสา เม
 ตทฺนุสฺสรนฺติยา ปาโมชฺชํ^๑ ชายิสฺสติ,
 ปมฺพิตาย ปิติ ชายิสฺสติ, ปิติมนาย
 กาโย ปสฺสมภิสฺสติ, ปสฺสทฺธกาวา สุขํ
 เวทยิสฺสามิ, สุขินิยา จิตฺตํ สมานิยิสฺสติ,
 สวา เม ภวิสฺสติ อินฺทฺริยภาวนา
 พลภาวนา โพชฺฌนฺคภาวนา"ติ.^๒

คติเป็นอย่างไร, มีสัมปรายภาพโดยเฉพาะ
 เป็นอย่างไร'. พระผู้มีพระภาคเจ้าจักทรง
 พยากรณ์ภิกษุเหล่านั้น ในไสตปาตติผลบ้าง
 ในสกทาคามิผลบ้าง ในอนาคามิผลบ้าง
 ในอรหัตผลบ้าง. หม่อมฉันจักเข้าไปหา
 ภิกษุเหล่านั้น แล้วเรียนถามว่า
 'พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้เป็นเจ้ารูปนั้น
 เคยมาสู่เมืองสาวัตถีหรือหนอ'. ถ้าท่าน
 เหล่านั้นจักตอบแก่หม่อมฉันว่า 'ภิกษุ
 รูปนั้นเคยมาสู่เมืองสาวัตถี' หม่อมฉันจัก
 ถึงความตกลงใจในการมาของพระคุณเจ้า
 รูปนั้นว่า พระคุณเจ้ารูปนั้น คงใช้สอย
 ผ้าวัสสิกสาฎก คงฉันอาคันตฺกมต
 คมิกมต คิลานมต คิลานุปฺปจฺจกมต
 คิลานเภสฺสช หรือยาคุ (ที่ถวาย)ประจำ
 เป็นแน่. เมื่อหม่อมฉันนั้น ระลึกถึงกุศล
 นั้นอยู่ ความปราโมทย์จักเกิด, เมื่อ
 หม่อมฉันปราโมทย์แล้ว ปิติก็จักเกิด,
 เมื่อหม่อมฉันมีใจประกอบด้วยปิติแล้ว
 กายก็จักสงบ, หม่อมฉันมีกายอันสงบ
 แล้ว จักเสวยความสุข, เมื่อหม่อมฉัน
 มีความสุข จิตจักตั้งมั่น, การอบรมอินทรีย์
 การอบรมผละ การอบรมโพชฌงค์นั้น
 จักมีแก่หม่อมฉัน" ดังนี้.

^๑ ฉ. อ. ปาโมชฺชํ.

^๒ วิ. มหา. ๕/๒๑๓.

อถวา เอกตเตสุ ปจมี อุปจารสมาธิ-
วเสน วุตตัม. ทุตยัม อุปปนาสมาธิวเสน,
ตตยัม วิปัสสนาวเสน, จตตตัม มคฺคผล-
วเสนาติ เวทิตพฺพ. สมถสฺส นิमित्तํ
สมถนิमित्तํ. วโย ภงฺโก เอว ลกฺขณํ
วยลกฺขณํ. นิโรโธ นิพฺพานํ. เสสเมเตสุ
ตีสฺส วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพ.

อีกประการหนึ่งพึงทราบว่า ในบรรดา
ความเป็นหนึ่ง ความเป็นหนึ่งข้อแรก
ท่านกล่าวไว้ ด้วยอำนาจอุปจารสมาธิ,
ความเป็นหนึ่ง ข้อที่ ๒ ท่านกล่าวไว้ด้วย
อำนาจอัปปนาสมาธิ, ความเป็นหนึ่ง
ข้อที่ ๓ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจวิปัสสนา,
ความเป็นหนึ่ง ข้อที่ ๔ ท่านกล่าวไว้
ด้วยอำนาจมรรคและผล. นิमितแห่งสมถะ
ชื่อว่า สมถนิमित. ลักษณะ คือความเสื่อม
ได้แก่ความดับ ชื่อว่า วยลักษณะ. นิโรธ
ได้แก่นิพพาน. คำที่เหลือพึงประกอบ
ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในความเป็นหนึ่ง
ทั้ง ๓ เหล่านี้ นั้นแหละ.

จาคาธิมุตฺตานนฺติ ทาเน อธิมุตฺตานํ.
อธิจิตฺตนฺติ วิปัสสนาปาทกสมาธิ.
วิปัสสกานนฺติ ภงฺกานุปัสสนโต ปฏฺฐาย
ตีหิ อณุปัสสนาหิ สงฺขารเว วิปัสสนนฺตานํ.
อริยบุคคลานนฺติ อฏฺฐชนฺนํ. ทุตฺติยาทีนํ
ตีณิ เอกตฺตานิ อานาปานสฺสตีวเสน
เสสกมฺมฏฺฐานวเสน จ ยฺชฺชชนฺติ. จตฺตนิ
ชานเนหิติ จตฺตนิ การเณหิ. สมาธิ-
วิปัสสนามคฺคผลานํ วเสน. "เอกตฺตคตฺตํ
จิตฺตํ ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺทญฺเจว โหติ
อุเปกฺขานุปฺพุทฺธิตญฺจ ฌานเณน จ
สมฺปหํสิตนฺ"ติ อุตฺทเทสปทานิ.

คำว่า ของบุคคลผู้น้อมใจไปใน
จาคะทั้งหลาย คือของบุคคลทั้งหลาย
ผู้น้อมใจไปในทาน. คำว่า อธิจิต ได้แก่
สมาธิอันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา. คำว่า
ของบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาทั้งหลาย คือ
ของบุคคลผู้เห็นแจ้งสังขาร ด้วยอนุปัสสนา
ทั้ง ๓ ตั้งแต่ภังกานุปัสสนาไป. คำว่า
ของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ได้แก่
ของพระอริยบุคคล ๘ จำพวก. ความ
เป็นหนึ่งทั้ง ๓ มีความเป็นหนึ่งข้อที่ ๒
เป็นต้น ย่อมควรด้วยอำนาจอานาปานสติ
และด้วยอำนาจกรรมฐานที่เหลือ. คำว่า

ปฏ. อานาปานสติ. ป-ท. ๕

“ปจฺมสฺส ฌานสฺส โภ อาทิ”ติอาทีนิ
 เตสํ อุทฺเทสฺส ปทานํ วิตุถาเรตุกมตา-
 ปุจฺฉาปุพฺพกฺมานิ^๑ นิตฺเทสฺส ปทานิ.
 ตตฺถ ปฏิปทาวิสุทฺธิปฺกฺขนฺทนต์
 ปฏิปทา เอว นีวรณมลวิโสธฺนโต
 วิสุทฺธิ, ตํ ปฏิปทาวิสุทฺธิ ปกฺขนฺท
 ปวิภูจฺ. อุเปกฺขานุพฺพหิตฺตฺตฺตฺร-
 มชฺชตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 พุทฺธิตํ วทฺตฺตฺตฺตฺต.
 ฌานณ ๑ สมฺปหฺสฺสิตฺตฺตฺตฺตฺต
 ฌานณ สมฺปหฺสฺสิตํ ปริโยทาปิตํ วิโสธิตํ.
 ปฏิปทาวิสุทฺธิ นาม สสฺมภาโรโก อุปฺจาโร,
 อุเปกฺขานุพฺพหิตฺตฺตฺตฺตฺต
 นาม อุปฺปนา,
 สมฺปหฺสฺสิตฺตฺตฺตฺตฺต นาม ปจฺจเวกฺขณาทิ เอวเมเก
 วณฺณณฺยณฺตฺตฺต. ยสฺมา ปน “เอกตฺตฺตคตฺต
 จิตฺตํ ปฏิปทาวิสุทฺธิปฺกฺขนฺทญฺเจว โหตี”ติ-
 อาที วุตฺตํ, ตสฺมา อนฺโตอุปฺปนาเยว
 อาคฺมณฺวเสณ ปฏิปทาวิสุทฺธิ;

โดยฐานะ ๔ คือ โดยเหตุ ๔. บทอุเทศ
 ว่า “จิตที่ถึงความเป็นหนึ่ง ย่อมเป็นจิต
 เล่นไปสู่ปฏิบัติวิสุทธิ อันอุเบกขาให้
 เพิ่มพูนแล้วโดยลำดับ และอนุญาตให้
 ว่างแล้ว” ดังนี้ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิ-
 วิปัสสนาและมรรคผล.

คำว่า “อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน”
 ดังนี้เป็นต้น เป็นบทนิเทศซึ่งมีคำถาม
 ใคร่จะยังบทอุเทศเหล่านั้นให้พิสดาร เป็น
 เบื้องหน้า. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า
 เล่นไปสู่ปฏิบัติวิสุทธิ มีความว่า
 ปฏิปทานั้นแหละ ชื่อว่าเป็นวิสุทธิเพราะ
 ยังมลทินคือนิวรณ์ให้หมดจด, เล่นไป
 คือเข้าไปสู่ปฏิบัติวิสุทธินั้น. คำว่า อัน
 อุเบกขาให้เพิ่มพูนแล้วโดยลำดับ คือ
 อันตฺตรมฺชฌตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ให้เจริญแล้ว. คำว่า อนุญาตให้ว่าง
 แล้ว คือ อนุญาตซึ่งเป็นตัวทำให้ผ่องแผ้ว
 ว่างแล้ว คือให้ผ่องแผ้วให้หมดจด
 แล้ว. อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้อย่างนี้
 ว่า อุปจารสมาธิ พร้อมทั้งสัมภาระชื่อว่า
 ปฏิปทาวิสุทธิ, อัปฺปนาสมาธิ ชื่อว่า
 ความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา, ปัจจเวกฺขณา

^๑ ปจฺมชฺชฌานสฺส โภ อาทิตฺตฺตฺตฺตฺตฺต.

^๒ ฉ. วิตุถาเรตุกมตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต.

ตตฺรุมชฺฌตฺตฺเปกฺขาย กิจฺจวเสน
 อุเปกฺขานุพฺพุทฺธา, ฌมฺมานํ อนติ-
 วตฺตนาทีภาวสาธเนน ปรีโยทาปกสฺส
 ฌานสฺส กิจฺจนิปฺผลตฺติวเสน สมฺปหึสนา
 เวทิตพฺพา.

กถิ ? ยสฺมี หิ วาเร^๑ อปฺปนา
 อุปฺปชฺชติ, ตสฺมี โย นีวรณสงฺขาทอ
 กิเลสคณฺเณ ตสฺส ฌานสฺส ปรีปนฺโถ,
 ตโต จิตฺตํ วิสฺสุชฺฌติ, วิสฺสุทฺตฺตา
 อาวรณวิรหิตํ หุตฺวา มชฺฌิมํ
 สมถนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชติ. **มชฺฌิมํ**
สมถนิมิตฺตํ นาม สมฺปฺปวตฺโต
 อปฺปนาสมาธิเยว. ตทฺทนฺตรํ ปน
 ปุริมจิตฺตํ เอกสนฺตติปริณามนเยน
 ตถตฺตํ อุปคฺจฺจมานํ มชฺฌิมํ
 สมถนิมิตฺตํ **ปฏิปชฺชติ** นาม. เอวํ
 ปฏฺิปนฺนตฺตา ตถตฺตฺปกมเนน ตตฺถ
 ปกฺขนฺนทฺติ นาม.

ชื่อว่า ความร่าเริง. ก็ท่านกล่าวคำว่า
 "จิตที่ถึงความเป็นอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นจิต
 แล่นไปสู่ปฏิบัติวิสุทธิ" ดังนี้เป็นต้น,
 ฉะนั้น พึงทราบปฏิบัติวิสุทธิ ด้วยอำนาจ
 การมาภายในอัปปนานั้นเอง, พึงทราบ
 ความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขาด้วยอำนาจ
 กิจแห่งตัตรมัชฌัตตอุเบกขา, พึงทราบ
 ความร่าเริงด้วยอำนาจความสำเร็จกิจ
 แห่งฌานซึ่งยังจิตให้ผ่องแผ้วด้วยการให้
 สำเร็จภาวะ มีความไม่เป็นไปล่วงกัน
 แห่งธรรมทั้งหลายเป็นต้น.

พึงทราบอย่างไร ? ก็อัปปนาเกิดขึ้นใน
 วาระใด, ในวาระนั้นหมุกิเลส กล่าวคือ
 นีวรณ์อันใด เป็นอันตรรายแก่ฌานนั้น,
 จิตย่อมบริสุทธิ์จากหมุกิเลส นั้น, เพราะ
 เป็นจิตบริสุทธิ์แล้ว จึงเป็นธรรมชาติ เว้น
 จากความกางกั้น ย่อมดำเนินสู่สมถนิมิต
 อันเป็นท่ามกลาง. อัปปนาสมาธิที่เป็นไป
 สม่่าเสมอนั้นแหละ ชื่อว่า **สมถนิมิต**
อันเป็นท่ามกลาง. ก็ในลำดับนั้น จิต
 ดวงแรก เข้าถึงความเป็นอย่างนั้น โดย
 นัยแห่งความแปรไปของสันตติอันเดียว
 ชื่อว่า ย่อมดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็น
 ท่ามกลาง. จิตชื่อว่า แล่นไปในสมถนิมิต

^๑ อ. สมเย.

เอวํ ตาว ปริมจิตเต วิชฺชมานาการ-
 นิปฺผาทิกา ปจฺมสุส ฌานสุส
 อฺปฺปาทกฺขณฺเวยว อากฺมณฺวเสน ปฏิปทา-
 วิสุทฺธิ เวทิตพฺพา. เอวํ วิสุทฺธสุส
 ปน ตสุส ปฺน วิโสเธตพฺพาภาวโต
 วิโสธเน พฺยาปารํ อฺกโรนฺโต **วิสุทฺธํ**
จิตฺตํ อชฺฌเปกฺขติ นาม. สมณภาวูป-
 คมเนน สมถปฏิปन्नสุส ปฺน
 สฺมาทาน^๑ พฺยาปารํ อฺกโรนฺโต^๒
สมถปฏิปन्नํ อชฺฌเปกฺขติ นาม.
 สมถปฏิปन्नภาวโต เอว จสุส กิเลส-
 สํสคฺคํ ปหาย เอกตฺเตน อฺปฺภูจิตฺตสุส
 ปฺน เอกตฺตฺปฺภูจฺานเ พฺยาปารํ
 อฺกโรนฺโต **เอกตฺตฺปฺภูจฺานํ อชฺฌเปกฺขติ**
 นาม. เอวํ ตตฺตรมชฺฌตฺตฺเปกฺขาย
 กิจฺจวเสน อฺเปกฺขานุพฺพุทฺทนา เวทิตพฺพา.

นั้น ด้วยการเข้าถึงความเป็นอย่างนั้น
 เพราะเป็นจิตดำเนินไปแล้วอย่างนี้.

พึงทราบปฏิปทาวิสุทธิ ด้วยอำนาจการ
 มาในขณะที่เกิดแห่งปฐมฌานนั่นเอง ซึ่ง
 ให้สำเร็จอาการที่มีอยู่ในจิตดวงแรก
 อย่างนี้ก่อน. ก็เพราะจิตนั้นอันบริสุทธิ์
 อย่างนี้ ไม่มีสิ่งที่จะต้องทำให้หมดจด
 ต่อไป พระโยคาวจรเมื่อไม่กระทำความ
 ขวนขวาย ในการทำจิตให้หมดจด จึง
 ชื่อว่า วางเฉย จิตที่บริสุทธิ์แล้ว. พระ-
 โยคาวจร เมื่อไม่กระทำความขวนขวาย
 ในความตั้งมั่นต่อไปแห่งจิตที่ดำเนินไป
 สู่อสมถะ ด้วยการเข้าถึงภาวะแห่งสมถะ
 ชื่อว่า ย่อมวางเฉยจิตที่ดำเนินไปสู่
 สมถะ. ก็เพราะจิตนั้นละความหมกหมม
 ด้วยกิเลส ปราบกฏโดยความเป็นหนึ่ง
 เป็นธรรมชาติ ดำเนินไปสู่สมถะทีเดียว
 ท่านจึงไม่ต้องกระทำความขวนขวาย ใน
 ความเข้าไปปราบกฏ โดยความเป็นอัน
 เดียวกันอีก ชื่อว่า ย่อมวางเฉย ความ
 ปราบกฏ โดยความเป็นอันเดียวกัน.
 พึงทราบ ความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา

^๑ อ. สมาทาน.

^๒ อ. อฺกโรนฺโต จ.

เย ปเนเต เอวํ อุเปกฺขานุพฺพุทฺติเต
 ตตฺถ ชาตา สมาริปญฺญาสงฺฆาตา
 ยุกฺคนทฺตฺตมฺมา อญฺญมญฺญํ อนติ-
 วตฺตมฺมานา^๑ หุตฺวา ปวตฺตา, ยานิ จ
 สทฺธาทีนํ อินฺทฺรียานํ นานากิเลสฺเห
 วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺตฺริเสน เอกฺรसानิ
 หุตฺวา ปวตฺตานิ, ยํ เจส ตทฺุปกํ
 เตสํ อนตฺิวตฺตนเอกฺรสมภาวานํ อนุจฺจวิกํ
 วีริยํ วาหยติ, ยา จสฺส ตสฺมึ
 ชเน ปวตฺตา อาเสวนา, สพฺเพปิ
 เต อากาธา ยสฺมา ภาณน
 สงฺกิเลสโวทาเนสฺส ตํ ตํ อาทีนฺวญฺจ
 อานิสฺสญฺจ ทิสฺวา ตถา ตถา
 สมฺปหิสิตตฺตา^๒ นิปฺพนฺนา, ตสฺมา
 ธมฺมานํ อนตฺิวตฺตนาทีภาวสาธเนน^๓
 ปรีโยทาปกสฺส ภาณสฺส กิจฺจนิปฺผตฺติ-
 วเสน สมฺปหิสฺนา เวทิตพฺพาติ วุตฺตํ.

ด้วยอำนาจกิจ แห่งตตรมัชฌัตตอุเบกขา
 ด้วยประการฉะนี้.

ท่านกล่าวไว้ว่าธรรมที่ขนานเป็น
 คู่กัน กล่าวคือสมาธิและปัญญา ที่เกิดขึ้น
 ในจิตนั้น ซึ่งอันอุเบกขาให้เพิ่มพูนแล้ว
 โดยลำดับอย่างนี้เหล่านี้ใด เป็นภาวะ
 ที่ไม่เป็นไปล่วงกันและกันเป็นไป, และ
 อินทรีย์ทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้นเหล่านี้ใด
 เป็นธรรมชาติมีรสเป็นอันเดียวกันด้วย
 วิมุตติรส เพราะหลุดพ้นจากกิเลสต่างๆ
 เป็นไป, อนึ่ง พระโยคาวจรนี้ย่อมยัง
 ความเพียร อันสมควรแก่สมาธิและปัญญา
 นั้น คือสมควรแก่ภาวะที่ไม่เป็นไปล่วงกัน
 และภาวะที่มีรสเป็นอันเดียวกันเหล่านั้น
 อันใดให้เป็นไปอยู่, อนึ่งการเสพจนคุ่น
 ซึ่งเป็นไปในขณะนั้น ของพระโยคินั้น
 อันใด, อากาธเหล่านั้นทั้งหมดสำเร็จแล้ว
 เพราะเห็นโทษและอานิสงส์นั้น ๆ ในความ
 เศร้าหมอง และความผ่องแผ้วด้วยญาณ
 แล้วทำให้ร่าเริง, ทำให้บริสุทธิ์ ทำให้
 ผ่องแผ้ว โดยประการนั้น ๆ, เพราะฉะนั้น

^๑ อ. อนตฺิกุกมฺมานา.

^๒ ข. ปิตฺตเก () เอตฺตฺนฺตเร "วิโสธิตตฺตา
 ปรีโยทาปิตตฺตา"ติ ปาฐทฺวยํ ทิสฺสติ.

^๓ ล. อนฺวตฺตนาทีภาวสาธเนน.

ตตถ. ยสฺมา อุเปกฺขาวเสน ฌาณํ ปากฏํ โหติ, ยถาห : "ตถापคฺคหิตํ จิตตํ สาธุกํ อชฺฌมฺเปกฺขติ, อุเปกฺขาวเสน ปญฺญาวเสน ปญฺญินทริยํ อธิมตฺตํ โหติ. อุเปกฺขาวเสน นานตตฺกิลเสหิ จิตตํ วิมฺจุจติ, วิโมกฺขวเสน, ปญฺญา- วเสน ปญฺญินทริยํ อธิมตฺตํ โหติ. วิมุตตตฺตา เต ธมฺมา เอกรสฺส โหเนติ, เอกรสฺสฺสฺสฺส ภาวนา"^๑ติ, ตสฺมา ฌาณกิจฺจภูตา สมฺปหฺสนา ปรีโยसानนฺติ วุตฺตา.

เอวํ ติวตฺตคตฺตฺนฺติอาทีนํ ตสฺสเสว จิตฺตสฺส โถมนวจฺนานิ. ตตถ เอวํ ติวตฺตคตฺตฺนฺติ เอวํ ยถาวุตฺเตน วิธินา ปฏิปทาวิสฺสุทฺธิปฺกฺขนฺทฺนอุเปกฺขานฺพุทฺธนา- ฌาณสมฺปหฺสนาวเสน ติวริทฺทาวํ คตฺติ.

พึงทราบความร่าเริง ด้วยอำนาจความสำเร็จกิจแห่งฌาณ อันเป็นตัวทำให้ ผ่องแผ้วด้วยให้สำเร็จภาวะมีความไม่เป็น ไปล่วงกัน เป็นต้นแห่งธรรมทั้งหลาย.

ในข้อนั้น เพราะฌาณย่อมปรากฏด้วย อำนาจอุเบกขา, เหมือนอย่างที่ท่าน กล่าวไว้ว่า : "จิตที่ระคองแล้วอย่างนั้น ย่อมวางเฉยเป็นอย่างดี, ปัญฺญินทริยํ ย่อมเป็นธรรมชาติมีประมาณยิ่ง ด้วย อำนาจอุเบกขา ด้วยอำนาจปัญญา. จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสต่าง ๆ ด้วย อำนาจอุเบกขา, ปัญฺญินทริยํ ย่อมเป็น ธรรมชาติมีประมาณยิ่ง ด้วยอำนาจ วิโมกข์, ด้วยอำนาจปัญญา. เพราะจิต หลุดพ้นแล้ว ธรรมเหล่านั้นจึงเป็นสภาวะ มีรสเป็นอันเดียวกัน, ชื่อว่า ภาวนา ด้วย อรรถว่า "มีรสเป็นอันเดียวกัน" ดังนี้, เพราะฉะนั้น ความร่าเริง อันเป็นกิจแห่ง ฌาณ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นที่สุด.

คำว่า อันถึงความ เป็นไป ๓ ประการ อย่างนี้ เป็นต้น เป็นคำชมเชยจิตนั้น นั้นแหละ. ในคํานั้น คำว่า อันถึงความ เป็นไป ๓ ประการอย่างนี้ คือถึงภาวะ ๓ ประการ ด้วยอำนาจความแล่นไปสู่

^๑ พ. ป. ๓๑/๓๓๘, (ภูมิพโลภิกขุ. ๒/๔๐.

วิตกกสมุปนฺนุนฺติ กิเลสฺกฺโขภววิหิตตฺตา
วิตกฺเกณ สฺนุทฺธภาวํ ปนฺนํ คตฺติ.

ปฏิบัติวิสุทธิความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา
และความร่าเริงแห่งญาณ โดยวิธีตามที่
กล่าวแล้วอย่างนี้. คำว่า **ถึงพร้อมด้วย**
วิตก ความว่า ถึงแล้ว คือบรรลุแล้วซึ่ง
ภาวะเป็นอย่างดีด้วยวิตก เพราะเว้นจาก
ความกำเริบแห่งกิเลส.

จิตฺตสฺส อธิฏฺฐานสมุปนฺนุนฺติ ตสฺมีเยว
อารมฺมเณ จิตฺตสฺส นินฺนฺตรปฺปวตฺติ-
สงฺขาเตน อธิฏฺชาเนน สมุปนฺนํ อณฺเณ.
ยถา อธิฏฺฐานวสียํ อธิฏฺฐานนฺติ
ฌานปฺปวตฺติ, ตถา อิธปิ จิตฺตสฺส
อธิฏฺฐานนฺติ จิตฺเตกคฺคตฺตาปิ ยฺชฺชติ.
เตน हि เอกสฺมีเยว อารมฺมเณ จิตฺตํ
อธิฏฺชาตี, น เอตถ วิกฺชิปตฺตี.^๑
“สมาธิสมุปนฺนุนฺ”ติ วิสฺสุ วุตฺตตฺตา
ปนฺน วุตฺตนเยเนว คเหตุพฺพํ. อถวา
สมาธิสฺเสว ฌานนฺคฺสงฺคฺหิตตฺตา^๒ จิตฺตสฺส
อธิฏฺฐานสมุปนฺนุนฺติ ฌานนฺคฺปญฺจกฺวเสณ
วุตฺตํ, สมาธิสมุปนฺนุนฺติ อินฺทฺริย-
สงฺคฺหิตตฺตา อินฺทฺริยปญฺจกฺวเสณ,
ทฺตฺติยชฺฌานาทีสุ ปนฺน อลฺพภฺมานานิ
ปทานิ ปหาย ลฺพภฺมานกฺวเสณ
ปีติสมุปนฺนุนฺติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า **ถึงพร้อมด้วยการอธิษฐานจิต**
ความว่า สมบูรณ์แล้ว คือ ไม่บกพร่อง
ด้วยการอธิษฐาน กล่าวคือความเป็นไป
ไม่ขาดสายแห่งจิตในอารมณ์นั้นนั้นแหละ.
แม้เอกัคตาแห่งจิต ย่อมควรว่าเป็น
อธิษฐานแห่งจิต แม้ในคำว่า **ถึงพร้อม**
ด้วยอธิษฐานแห่งจิตนี้ เหมือนความเป็น
ไปแห่งฌานว่า ย่อมควรว่าเป็นอธิษฐาน
ในอธิษฐานวสีณะนั้น. ด้วยเหตุนี้แหละ
จิตย่อมอธิษฐานอยู่ในอารมณ์อันเดียว
เท่านั้น ไม่ฟุ้งซ่านไปในที่นี้. ก็เพราะท่าน
กล่าวไว้แผนกหนึ่งว่า “ถึงพร้อมด้วย
สมาธิ” จึงควรถือเอาตามนัยที่กล่าวแล้ว
นั้นแหละ. อีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่
สมาธินั้นแหละสงเคราะห์ด้วยองค์ฌาน
ท่านจึงกล่าวด้วยอำนาจหมวด ๕ แห่ง
องค์ฌานว่า **ถึงพร้อมด้วยการอธิษฐาน**

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๙

^๑ อ. วิกฺชิปตฺตี.
^๒ ฉ. ฌานนฺคฺสงฺคฺหิตตฺตา.

อนิจจานุสฺสนาทิสฺส อฏฺฐารสฺส
 มหาวิปัสสนาสฺส วิตกุกาทโย ปริปฺนุณฺณาเยว
 ตาสฺมึ กามาวจรตฺตา. เอตาสฺส จ
 อปฺปนาย อภาวโต ปฏิปทาวิสุทฺธิอาทโย
 ชนิกสมฺมาธิวเสน โยเชตพฺพา. จตุสฺส
 มคฺเคสฺส ปจฺมชฺฌมานิกวเสน วิตกุกาทินํ
 ลพฺภนโต ลพฺภมานกวเสนเนว วิตกุกาทโย
 ปริปฺนุณฺณา วุตฺตา. ทฺตฺติยชฺฌมานิกาทิสฺส
 หิ มคฺเคสฺส วิตกุกาทโย ฌาเนสฺส วีย
 ปริหายนฺตฺติ.

เอตฺตาวตา เตรส โวทานณฺยานิ
 วิตถารโต นิตฺติฏฺฐานิ โหนฺติ. กถํ ?
 เอกกฺฐาเน สมาทฺทเนน ตตฺถเฏว
 อธิมุจฺเจเนน โภสชฺชปฺปชฺชเนน อุตฺถจฺจุป-

จิต, คำว่า ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ท่าน
 กล่าวถึงด้วยอำนาจหมวด ๕ แห่ง
 อินทรีย์ เพราะสงเคราะห์ด้วยอินทรีย์,
 แต่ท่านละบทที่ไม่ได้อยู่ ในทุติยฌาน
 เป็นต้น กล่าวคำว่า ถึงพร้อมด้วยปีติ
 ด้วยอำนาจธรรมที่ได้อยู่.

ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น บริบูรณ์
 ที่เดียวในมหาวิปัสสนา ๑๘ มีอนิจจานุ-
 ปัสสนา เป็นต้น เพราะมหาวิปัสสนา
 ๑๘ เหล่านี้เป็นกามาวจร. ก็เพราะ
 อปฺปนายไม่มีอยู่ในมหาวิปัสสนาเหล่านี้
 ปฏิปทาวิสุทฺธิเป็นต้น จึงควรประกอบ
 ด้วยอำนาจชนิกสมฺมาธิ เพราะในมรรค
 ทั้ง ๔ ได้ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น ด้วย
 อำนาจเป็นธรรมที่ประกอบด้วยปฐมฌาน
 ท่านจึงกล่าวธรรมมีวิตกเป็นต้นไว้บริบูรณ์
 ด้วยอำนาจเป็นธรรมที่ได้อยู่ที่เดียว. ก็
 ธรรมทั้งหลาย มีวิตกเป็นต้น ในมรรค
 ทั้งหลาย มีมรรคอันประกอบด้วยทุติยฌาน
 เป็นต้น ย่อมลดลงเหมือนอย่างในฌาน
 ทั้งหลายฉะนั้นแล.

ด้วยคำเพียงเท่านั้น เป็นอันแสดงไชยญาณ
 ในโวทาน ๑๓ โดยพิสดารแล้ว. แสดงไช
 ไร้อย่างไร ? แสดงไชยญาณ ๑๓ ข้อ
 อย่างนี้ คือ ญาณ ๖ ข้อ อันสัมปยุต

ปชหเนน รากปฺปชหเนน พุยาปาทป-
ปชหเนน สมฺปยุตฺตานิ จ ญาณานิ,^๑
จตุหิ เอกตฺเตหิ สมฺปยุตฺตานิ จตฺตาริ
ญาณานิ, ปฏิปทาวิสุทฺธิอุเปกฺขานุ-
พฺรุหนาสมฺปหฺสนาหิ สมฺปยุตฺตานิ ติณฺ
ญาณานีติ เอวํ เตรส ญาณานิ
นิตฺติฎฺฐานิ.

๑๕๙. เอวํ สนฺนเตปี อานาปานสุ-
สฺติสสมาธิภาวนาวเสน เตสํ นิปฺมตฺตี
ทสฺเสตฺกามา ตานิ ญาณานิ
อนิคเมตฺวาว **นิมิตฺตํ อสฺสาสปฺสฺสาธาติ-**
อาทินา นเยน โจทฺนาปฺพุพฺงคฺมํ
อานาปานสุสฺติสสมาธิภาวนาวิธิํ ทสฺเสตฺวา
อนฺเต ตานิ ญาณานิ นิคเมตฺวา
ทสฺเสสิ. ตตฺถ **นิมิตฺตํ** วุตฺตเมว.
อนารมฺมณาเมกจิตฺตสฺสาติ^๒ อนารมฺมณา
เอกจิตฺตสฺส. ม-กาโร ปเนตฺถ
ปทสฺสนฺธิกาโร. อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺสาติปิ
ปาโง, เอกสฺส จิตฺตสฺส อารมฺมณํ
น ภาวนฺตีติ อตฺถ. ตโย **ธมฺเมติ**
นิมิตฺตาทโย ตโย ธมฺเม. ภาวนาติ

ด้วยความตั้งมั่นอยู่ในที่แห่งเดียว ด้วย
การน้อมไปในที่แห่งเดียวกันนั้นนั้นแหละ
ด้วยการละความเกียจคร้าน ด้วยการละ
อุทฺธัจจะ ด้วยการละราคะ ด้วยการละ
พยาบาท, ญาณ ๔ ข้ออันสัมปยุตด้วย
ความเป็นที่หนึ่งทั้ง ๔, ญาณ ๓ ข้อ อัน
สัมปยุตด้วยปฏิปทาวิสุทฺธิ ความเพิ่มพูน
แห่งอุเบกขาและความร่าเริง.

๑๕๙. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่าน
ประสงค์จะแสดงความสำเร็จแห่งญาณ
เหล่านั้น ด้วยอำนาจการเจริญอานาปาน-
สติสมาธิ มิได้ย้าญาณเหล่านั้นลงทีเดียว
แสดงวิธีการเจริญอานาปานสติสมาธิ ซึ่ง
มีการท้วงเป็นเบื้องต้น โดยนัยมีอาทิว่า
นิมิตฺตมหายใจเข้ามหายใจออก ดังนี้
แล้ว ในที่สุด ได้แสดงย้าญาณเหล่านั้น.
ในบรรดาบทเหล่านั้น นิมิต ได้กล่าวไว้
แล้วทีเดียว. บทว่า **อนารมฺมณาเมก-**
จิตฺตสฺส ซึ่งแปลว่า ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิต
ดวงเดียว. ก็ ม-อักษรในที่นี้กระทำบท
สนธิ".^๑ พระบาลีว่า อนารมฺมณเมก-
จิตฺตสฺส ดังนี้ก็มี, แปลว่า ไม่เป็นอารมณ์

^๑ อี. ฉ. ญาณานิ จ.

^๒ ก. อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส.

^๑ ทางไวยากรณ์ สนธิโดยย่อมี ๒ วิธี คือ
ปทสนฺธิและวณฺณสนฺธิ (สัททนีติสูตรตมालาสูตฺร
ที่ ๒๗).

อานาปานสูตติสมาธิภาวนา.

กถนุติ ปจมี วุตตาย โจทนาคาถาย
อนนตริ วุตตาย บริหารคาถาย อตถ
กเถตุกมุขตาปุจจา. น จิเมติ น จ
อิเม. น จ เมติปิ ปาโจ, โสเยว
ปทจเฉโท. กถิ น จ อวิทิตา โหนติ.
กถิ น จ จิตตัม วิกุเขปปี คจจตตีติ
เอว กถิ สทโท เสเสหิปี^๑ ปญจหิ
โยเซตพโพ.

ปธานญจ ปญญาตตีติ อานาปานสูตติ-
สมาธิภาวนารมภัก วิริยัม สนุทิสสูตติ.
วิริยัม หิ ปทหนุติ เตนาติ ปธานนุติ
วุจจติ. ปโยคญจ สาธตตีติ นีวรรณ-
วิกุขมภัก ฌานญจ โยคี นิปฺพาเทติ.
ฌานัม หิ นีวรรณวิกุขมภานาย ปญฺญชียตีติ
ปโยโคติ วุตตัม. วิเสสมธิกจจตตีติ
สโยชนปฺปหานกรัม มคฺคญจ ปฏิลภติ.
มคฺคโค หิ สมถวิปสุสนานัม อานิสฺสตุตา
วิเสสเสติ วุตโต. วิเสสสุส จ ปมุขภูตตุตา

แห่งจิตดวงเดียว. คำว่า ธรรม ๓ อย่าง
ได้แก่ ธรรมทั้ง ๓ มีนิमितเป็นต้น. บทว่า
ภาวนา ได้แก่ การเจริญอานาปานสติ-
สมาธิ.

บทว่า กถิ เป็นคำปุจจา ต้องการจะ
กล่าวอรรถแห่งคาถาเฉลย ที่ได้กล่าว
ไว้ในลำดับคาถาที่ท้วงไว้ ที่กล่าวไว้ที่แรก.
บทว่า น จิเม ตัดเป็น น จ อิเม.
บาลีว่า น จ เม ดังนี้ก็มี, การตัดบท
ก็ดั่งนั้นเหมือนกัน. พึงประกอบ กถิ ศัพท์
ด้วยประโยคแม่ที่เหลือทั้ง ๕ อย่างนี้ว่า
ธรรมทั้งหลายเป็นธรรมไม่ปรากฏหามิได้
อย่างไร. จิตถึงความฟุ้งซ่านหามิได้
อย่างไร.

บทว่า ปธานญจ ปญญาตตีติ (แปลว่า
ความเพียรย่อมปรากฏ) มีความว่า ความ
เพียรอันปรารภการเจริญอานาปานสติ-
สมาธิย่อมปรากฏ. จริงอยู่ ความเพียร
เรียกว่า ปธาน ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุ
เริ่มตั้ง. บทว่า ปโยคญจ สาธติ (แปลว่า
ย่อมยังประโยคให้สำเร็จ) มีความว่า
พระโยคี ย่อมยังฌาน อันข่มนิวรรณไว้
ให้สำเร็จ. จริงอยู่ ฌาน เรียกว่า ประโยค
ด้วยอรรถว่า ประกอบเพื่อข่มไว้ซึ่งนิวรรณ.

^๑ ฉ. เสเสหิ.

จ-กาเรน สมุจฺจโย น กโต.

บทว่า วิเสสมธิคฺจฺจติ (แปลว่า พระโยคิ ย่อมบรรลुकุณวิเศษ) ความว่า ย่อมได้ เฉพาะซึ่งมรรค อันกระทำการละสังโยชน์. จริงอยู่ มรรคท่านกล่าวว่่า คุณวิเศษ เพราะเป็นอานิสงส์แห่งสมถะและวิปัสสนา. ท่านมิได้กระทำสมุจจย (คือการรวบรวม ไว้) ด้วย จ-อักษร เพราะเป็นประมุขของ คุณวิเศษ.

อิทานิ ตํ ปุจฺจิตมตฺถํ อูปมาย
สาเชนฺโต เสยฺยถาปี รุกฺโขติอาทิมาห.
ตสฺสตุเถ : ยถา นาม กกเจณ
ผาลนตฺถํ วาสิยา ตจฺจิตฺวา รุกฺโข
ผาลนกาเล นิจฺจุลภาวตฺถํ สเม
ภูมิปฺปเทเส ปโยคกฺขมํ กตฺวา จปิโต.
กกเจนาติ หตฺถกกเจณ. อาคเตติ รุกฺโข
มุสิตฺวา อตฺตโน สมิปภาคํ อาคเต.
คเตติ รุกฺโข มุสิตฺวา ปรภาคํ คเต.
วา-สทฺโท สมุจฺจยตุเถ. น อวิทิตา
โหนติติ รุกฺโข กกจทฺนฺเตหิ มุฏฺจ
ปุริเสน เปกฺขมานํ จานํ อปฺปตฺวา
เตสํ อากมนคมนาภาวโต สพฺเพปิ
กกจทฺนฺตา วิทิตาว โหนติ. ปธานนฺติ
รุกฺโขจฺเจทฺนวิริยํ. ปโยคนฺติ รุกฺโขจฺเจทฺน-
กิริยํ. "วิเสสมธิคฺจฺจติ"ติ วจฺนํ อูปมาย
นตฺถิ.

บัดนี้ ท่านเมื่อจะยังอรรถที่ท่านได้
ถามไว้ นั้นให้สำเร็จด้วยอุปมา จึงกล่าว
คำว่า เปรียบเหมือนต้นไม้ เป็นต้น.
ความแห่งคำนั้นว่า ต้นไม้ที่เขาเอามีดตาก
เพื่อจะผ่าด้วยเลื่อย ในเวลาจะผ่า เขา
วางไว้ กระทำให้เหมาะแก่ประโยค ณ
ภูมิประเทศที่เรียบ เพื่อให้ไม่หวั่นไหว.
คำว่า ด้วยเลื่อย คือด้วยเลื่อยมือ. คำว่า
ที่มาแล้ว คือ ที่ถูกต้นไม้มาสู่ส่วนที่ใกล้ตน.
คำว่า ที่ไปแล้ว คือที่ถูกต้นไม้ไปส่วนอื่น.
วา-ศัพท์ เป็น สมุจยัตถะ คือมีอรรถว่า
รวม. คำว่า พันเลื่อยไม่ปรากฏ ก็หาไม่ได้
มีความว่า เพราะเลื่อยเหล่านั้นยังไม่ถึง
สถานที่ที่บุรุษมองดูอยู่ ที่ถูกพันเลื่อย-
ถูกต้อง ต้นไม้ก็ยังไม่มีการมา การไป
พันเลื่อยทั้งหมดจึงปรากฏอยู่ที่เดียว.
คำว่า ปธาน ได้แก่ ความเพียรที่จะตัด
ต้นไม้. คำว่า ประโยค ได้แก่กิริยาที่ตัด

อุปนิพยุหนานิมิตตุนฺติ อุปนิพยุหนาย
 สติยา นิมิตตุนฺติ การณฺตุนฺติ นาสิกคฺคํ
 วา มุขนิมิตตุนฺติ วา. อุปนิพยุหนติ เอตาย
 อารมฺมเณ จิตตุนฺติ อุปนิพยุหนนา นาม
 สติ. นาสิกคฺเค วาติ ที่มฺนาสิกโก
 นาสิกคฺเค. มุขนิมิตฺเต วาติ รสฺสนาสิกโก
 อุตฺตโรฏฺเฐ. อุตฺตโรฏฺเฐ จิ มุข
 สติยา นิมิตตุนฺติ มุขนิมิตตุนฺติ วุตฺโต.
 อาคเตติ มุฏฺฐจฺญจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
 อาคเต. คเตติ มุฏฺฐจฺญจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
 คเต. น อวิทิตา โหนฺตฺติติ มุสฺสนจฺญจฺจ
 อปฺปตฺวา อสฺสสสสสสสสสสสสสสสส
 คมนนาภาวโต สพฺเพปิ เต วิทิตา
 เอว โหนฺติ.

กมฺมณฺยํ โหนฺตฺติติ เยน วิริเยน กาโยปิ
 จิตฺตมฺปิ กมฺมณฺยํ ภาวนากมฺมกฺขมํ
 ภาวนากมฺมโยคฺคํ โหนฺติ. อิทํ วิริยํ
 ปธานํ นามาติ ฌเลน การณํ

ต้นไม้. คำว่า "บรรลुकุณวิเศษ" ไม่มีใน
 อุปมา.

คำว่า นิมิตแห่งการเข้าไปผูกไว้ ได้แก่
 ปลายจมูกหรือมุขนิมิต ซึ่งเป็นนิมิต คือ
 เป็นเหตุแห่งสติอันเป็นเครื่องเข้าไปผูกไว้.
 สติชื่อว่า อุปนิพยุหนนา (แปลว่า เป็น
 เครื่องเข้าไปผูกไว้) ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุ
 เข้าไปผูกจิตไว้ในอารมณ์. คำว่า ที่ปลาย
 จมูก คือคนมีจมูกยาวอยู่ที่ปลายจมูก.
 คำว่า หรือที่มุขนิมิต คือ คนที่มีจมูกสั้น
 อยู่ที่ริมฝีปากเบื้องบน. ริมฝีปากเบื้องบน
 ท่านเรียกว่า มุขนิมิต ด้วยอรรถว่าเป็น
 นิมิตแห่งสติที่ปาก. คำว่า ที่มาอยู่ คือ
 ที่มาสู่ภายในจากฐานที่ที่ลมถูกต้อง. คำว่า
 ที่ไปอยู่ คือ ที่ไปในภายนอกจากฐาน
 ที่ลมถูกต้อง. คำว่า ไม่ปรากฏก็ห้ามได้
 คือ เพราะลมหายใจเข้า ลมหายใจออก
 ยังไม่ถึงฐานที่ถูกต้อง จึงยังไม่มีการมา
 และการไป ลมหายใจเข้าลมหายใจออก
 เหล่านั้นทั้งหมด ย่อมเป็นอันปรากฏอยู่ที่เดียว.

คำว่า ย่อมควรแก่การงาน ความว่า
 แม้กายแม้จิตย่อมควรแก่การงาน คือ
 เหมาะสมแก่การเจริญภาวนา ควรแก่
 กรรม คือภาวนา ด้วยความเพียรใด.

วุดดี โหติ. อุปกุกิเลสา ปหิยณุตติ
 วิกขมภนวเสน นีวรรณานิ ปหิยณุตติ.
 วิตกกา รูปสมมุนุตติ นานารมมณ-
 จาริโน อนนวจิตา วิตกกา รูปสม-
 คจุนุตติ. เยน ฌาเนน อุปกุกิเลสา
 ปหิยณุตติ, วิตกกา รูปสมมุนุตติ. อัย-
 ปโยโคติ ปโยคเมเพกขิตวา ปุลงฺค-
 นิทฺเทโส กโต.

สญฺโฆชานา^๑ ปหิยณุตติ ตตฺมคฺควชฺฐมา
 สญฺโฆชานา สมฺมุจฺเจทปฺปหานเนน ปหิยณุตติ.
 อนุสยา พฺยณุตฺติโหนุตฺติ ปหีนานํ ปฺน
 อนุปรตฺตติธมฺมกตฺตา วิคโต อุปฺปาทนฺโต
 วา วยฺนฺโต วา เอเตสนฺติ พฺยณุตฺตา,
 ปุพฺเพ อพฺยณุตฺตา พฺยณุตฺตา โหนุตฺติ
 พฺยณุตฺติโหนุตฺติ, วินฺสฺสนฺตฺติ อตฺถโ. สญฺโฆ-
 ชนปฺปหานํ อนุสยปฺปหานเนน โหติ, น
 อญฺญถาติ ทสฺสนตฺถิ อนุสยปฺปหานมาห.
 เยน มคฺเคน สญฺโฆชานา ปหิยณุตติ
 อนุสยา พฺยณุตฺติโหนุตฺติ, อัย วิเสโสติ
 อตฺถโ.

ความเพียรนี้ ชื่อว่า เป็นประธาน เพราะ
 ฉะนั้น เป็นอันกล่าวถึงเหตุด้วยผล. คำว่า
 ย่อมละอุปกิเลสได้ คือย่อมละนิวรรณ
 ทั้งหลายด้วยอำนาจการข่มไว้. คำว่า
 วิตกย่อมสงบ ความว่า วิตกซึ่งเที่ยวไป
 ในอารมณ์ต่าง ๆ หาที่ตั้งมั่นมิได้ ย่อมถึง
 ความเข้าไปสงบ. อุปกิเลสย่อมละได้ด้วย
 ฌานใด, วิตกย่อมสงบได้ด้วยฌานใด.
 ท่านเล็งถึงประโยค กระทำนิตเทศด้วย
 ปุลงฺคฺว่า อัย ปโยโค.

คำว่า ย่อมละสังโยชนิได้ คือ ย่อมละ
 สังโยชนอันมรรคนั้น ๆ จะพึงฆ่าด้วย
 สมุจฺเจทปหาน. คำว่า อนุสยย่อมสิ้นสุด
 ไป ความว่า ที่สุดคือความเกิดขึ้น หรือ
 ที่สุดคือความเสื่อมไปของอนุสยเหล่านี้
 ไปปราศแล้ว เพราะอนุสยที่ละได้แล้ว
 มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เหตุ
 นั้นอนุสยเหล่านี้ชื่อว่า พฺยณุตฺตา แปลว่า
 มีที่สุดไปปราศแล้ว, อนุสย มีที่สุดยังไม่
 ไปปราศในคราวก่อน ย่อมเป็นอันมีที่สุด
 ไปปราศแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อว่า พฺยณุตฺติโหนุตฺติ
 แปลว่า ย่อมสิ้นสุดไป, ความว่า พินาศไป.
 เพื่อจะแสดงความว่า การละสังโยชน
 ย่อมมีได้ด้วยการละอนุสย, ไม่ใช่โดย

^๑ ก. สญฺโฆชานานิ.

จตุตถจตุกเก อริยมคฺคสุสาปี นิท-
 ทิฏฐตฺตา อธิ อริยมคฺโค วุตฺโต.
 เอกจิตฺตสุส อารมฺมณทฺวยาภาวสุส
 อวุตฺเตปี สิทฺธตฺตา ตํ อวิสุสฺสฺเชตฺตวาว
 เหวํ อิมเ ตโย ธมฺมา เอกจิตฺตสุส
 อารมฺมณา น โหนฺตฺติ นิคมนํ กตํ.

๑๖๐. อิทานิ ตํ ภาวนาสิทฺธิสาธกํ
 โยคาวจรํ ญฺนนฺโต อานาปานสุสฺติ
 ยสุสฺสชาติ คากํ วตฺวา ตสุสา
 นิทฺเทสฺมาห. ตตฺถ อานาปานสุสฺติโย
 ยถา พุทฺเธน เทสิตา, ตถา ปริปฺนุณา
 สุภาวิตา อนุปฺพุทฺธิ ปริจิตา ยสุส
 อตฺถิ สํวิชฺชนฺติ. โส อิมํ โลกํ
 ปภาเสติ. กิ วีย ? อพฺภา มุตฺโตว
 จนฺทิมมา ยถา อพฺภาทีหิ มุตฺโต
 จนฺทิมมา อิมํ โลกาสฺส โลกํ ปภาเสติ,
 ตถา โส โยคาวจรโ อิมํ ชนฺธาทีโลกํ
 ปภาเสตีติ คากาย สมนฺนุโร. "อพฺภา
 มุตฺโตว จนฺทิมมา"ติ จ ปทสุส นิทฺเทเส

ประการอื่น ท่านจึงกล่าวการละอนุสัย.
 ความว่า สังโยชน์ย่อมนละได้ อนุสัยย่อมน
 ล้นสุดได้ด้วยมรรคใด, มรรคนี้เป็น
 คุณวิเศษ.

เพราะแม้อริยมรรค ท่านแสดงไขไว้
 ในจตุกกะที่ ๔ ในที่นี้ท่านจึงได้กล่าว
 อริยมรรค. เพราะจิตดวงเดียวไม่มี
 อารมณ์ ๒ สำเร็จแล้ว แม้ในเมื่อมิได้
 กล่าวไว้ ท่านจึงมิได้ วิสัชนาธรรมนั้น
 กระทำคำนิคมว่า ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้
 ไม่เป็นอารมณ์ แห่งจิตดวงเดียวอย่างนี้
 ดังนี้.

๑๖๐. บัดนี้ ท่านเมื่อจะสรรเสริญ
 พระโยคาวจร ผู้เป็นตัวอย่างแห่งการ
 สำเร็จภาวณานั้น จึงกล่าวคาถาว่า
 อานาปานสุสฺติ ยสุส ดังนี้เป็นต้น แล้ว
 กล่าวนิเทศคาถานั้น. ในคาถานั้นมี
 อรรถาธิบายว่า พระโยคาวจรใด เจริญ
 อานาปานสติดีแล้ว สังสมแล้ว โดย
 ลำดับ ให้บริบูรณ์ตามที่พระพุทธเจ้า
 ทรงแสดงไว้ คือ มีอยู่ มีอยู่อย่างครบ-
 ถ้วน. พระโยคาวจรนั้น ย่อมยังโลกนี้
 ให้สว่าง. เหมือนอะไร ? เหมือนพระจันทร์
 พ้นแล้วจากหมอกฉะนั้น เชื่อมความ
 คาถาว่า พระจันทร์พ้นจากหมอกเป็นต้น

มหิกาทินมปิ วุตตตตตตต เอตถ
 อาทิสททโลโป กโตติ เวทิตพโพ.
 คาถานิทเทเส โน ปสฺสาโส โน
 อสฺสาโสติ โสเยว^๑ อตุโธ ปฏิเสธเน
 วิเสเสตฺวา วุตโต. **อุปฏฺชานํ สติ**
 อสมมุสฺสนตาย ตเมว อสฺสาสํ
 อุปคนฺตฺวา ชานํ สติ นามาติ อตุโธ.
 ตถา **ปสฺสาสํ** เอตฺตาวตฺตา อานาปาเนสฺสุ
 สติ อานาปานสฺสตีติ อตุโธ วุตโต
 ใหติ.

ย่อมายัง โอกาสโลกนี้ให้สว่างไสว ฉันท,
 พระโยคาวจรนั้น ก็ย่อมายังโลก มีขันธโลก
 เป็นต้นนี้ ให้สว่างไสวเหมือนกันจะนั้น.
 ก็เพราะแม้หมอกเป็นต้น ท่านก็กล่าวไว้
 ในนิตยแห่งบทว่า “อพฺภา มุตฺโตว
 จนฺทิมมา” จึงพึงทราบว่ ท่านกระทำ
 การลบอาทิสททไว้ ในบทว่า อพฺภา
 นี้. ในนิตยแห่งคาถา ท่านกล่าวความ
 นั้นนั่นแหละว่า โน ปสฺสาโส (ไม่ใช่
 ลมหายใจออก) โน อสฺสาโส (ไม่ใช่
 ลมหายใจเข้า) ให้ต่างกันไว้ด้วย
 คำปฏิเสธ. สองบทว่า **อุปฏฺชานํ สติ**
 (แปลว่า การเข้าไปตั้งอยู่ชื่อว่า สติ) คือ
 การเข้าไปสู่ลมหายใจเข้านั้นนั่นแหละ
 ตั้งอยู่ด้วยความที่ไม่ผันเพี้ยน ชื่อว่า สติ.
 การเข้าไปสู่ลมหายใจออก ตั้งอยู่ด้วย
 ความที่ไม่ผันเพี้ยน ชื่อว่า สติ. ด้วยคำ
 เพียงเท่านั้น เป็นอันกล่าวเนื้อความว่า
 สติในลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 ชื่อว่า อานาปานสติ.

อิทานิ สติวเสเนว “ยสฺสา”ติ
 วุตตํ ปุคฺคํ นิตฺทิสิตฺทกฺกโม โย
^๒ **อฺสฺสสฺสตี, ตสฺสุปฏฺชานตี. โย ปสฺสสฺสตี,**^๒

บัดนี้ ท่านประสงค์จะแสดงไข
 บุคคลที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า “ยสฺส” ด้วย
 อานาจิตินั้นเอง จึงกล่าวคำว่า บุคคลใด

^๑ ฉ. โส โสเยว.

^{๒-๒} ก. อสฺสาสตี ...ปสฺสาสตี.

ตสฺส ปุทฺธาติ วุตฺตํ. โย อสฺส สติ,
 ตสฺส สติ อสฺสาสํ อุปคฺนฺตฺวา
 ติฏฺฐติ. โย ปสฺส สติ, ตสฺส สติ
 ปสฺสาสํ อุปคฺนฺตฺวา ติฏฺฐติ อตฺถ.
ปริปฺณฺณาติ ฌานวิปัสสนามคฺคปรม-
 ปราย อรหตฺตมคฺคปฺตติยา^๑ ปริปฺณฺณา.
 เตเยว हि ฌานวิปัสสนามคฺคธมฺเม
 สนฺธาย **ปริคฺคหนฺนฺนาติ** อาทิมาน. เต
 हि ธมฺมา อิมินา โยคินา ปริคฺคยฺห-
 มานตฺตา ปริคฺคหา, เตन **ปริคฺคหนฺนฺ**
ปริปฺณฺณา.

ตตฺถ สพฺเพสํ จิตฺตเจตสิกานํ อณฺเวย-
 มณฺเวยปริวารตฺตา **ปริวารภูเจน**
ปริปฺณฺณา. ภาวนาปาริปุริวเสน
ปริปฺรภูเจน ปริปฺณฺณา. จตฺสฺส
 ภาวนาติอาทีนํ สุภาวิตาติ วุตฺตปทสฺส
 อตฺถวเสน วุตฺตานิ. จตฺสฺส ภาวนา
 เหฏฺฐา วุตฺตาเยว. **ยานิกฺตาติ**
 ยุตฺตยานสทิสสา กตา. **วตฺถุกตาติ**

หายใจเข้า, ย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้น.
 บุคคลใดหายใจออก, ย่อมปรากฏแก่
 บุคคลนั้น. ความว่า บุคคลใดหายใจเข้า,
 สติย่อมเข้าไปสู่ลมหายใจเข้า ตั้งอยู่ แก่
 บุคคลนั้น. บุคคลใดหายใจออก, สติย่อม
 เข้าไปสู่ลมหายใจออก ตั้งอยู่แก่บุคคลนั้น.
 คำว่า **บริบูรณ์** ความว่า บริบูรณ์ด้วย
 การถึงอรัหัตมรรค โดยการสืบต่อ
 แห่งฌานวิปัสสนาและมรรค. จริงอยู่
 ท่านกล่าวคำว่า **ด้วยอรรถว่ากำหนด**
ถือเอา เป็นต้น หมายถึงธรรม คือฌาน
 วิปัสสนาและมรรคเหล่านั้นนั้นแหละ.
 ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า กำหนดถือเอา
 เพราะอันพระโยคินีกำหนดถือเอาอยู่,
 ชื่อว่า **บริบูรณ์** ด้วยอรรถว่า กำหนด
 ถือเอานั้น.

ในค่านั้น ชื่อว่า **บริบูรณ์** ด้วยอรรถว่า
 เป็นปริวาร เพราะจิตและเจตสิกทั้งหมด
 เป็นปริวาร คือแวดล้อมซึ่งกันและกัน.
 ชื่อว่า **บริบูรณ์** ด้วยอรรถว่าเต็มรอบ
 ด้วยอำนาจความเต็มรอบแห่งภาวนา.
 คำว่า ภาวนาทั้ง ๔ เป็นต้น ท่านกล่าว
 ไว้ด้วยอำนาจเป็นอรรถแห่งบทที่ได้กล่าว
 ไว้ว่า สุภาวิตา ที่แปลว่า เจริญดีแล้ว.

^๑ อ. อรหตฺตมคฺคปฺตติยา.

ปติภูชภูเชน วตฺตฺสทิสสา กตา.
 อนุภูจิตาติ ปจฺจุปฺภูจิตา. ปริจิตาติ
 สมฺนุตโต จิตา อุปฺจิตา. สฺสฺมารทฺฐาติ
 สฺภูจฺ. สฺมารทฺฐา สฺกตา.

ยตฺถ ยตฺถ อากงฺขตีติ เยสุ เยสุ
 ฌาเนสุ ยาสฺ ยาสฺ วิปฺสฺสนาสฺ สเจ
 อิจฺฉติ. ตตฺถ ตตฺถาติ เตสุ เตสุ
 ฌาเนสุ ตาสฺ ตาสฺ วิปฺสฺสนาสฺ.
 วสิปฺปตฺโตติ วสิภาวํ พหุภาวํ ปตฺโต.
 พลปฺปตฺโตติ สมถวิปฺสฺสนาพลปฺปตฺโต.
 เวสารชฺชปฺปตฺโตติ วิสารทภาวํ
 ปากฺกภาวํ^๑ ปตฺโต. เต ธมฺมาติ
 สมถวิปฺสฺสนาธมฺมา.

อวชฺชนปฺภิปทฺฐาติ อวชฺชนายตฺตา,
 อวชฺชิตมตฺเตเยว ตสฺส สนฺตาเนน,
 ฌาเนน วา สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ

ภาวนาทัง ๔ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว
 ในหนหลังนั่นเอง. คำว่า กระทำให้เป็น
 ดังยาน คือ กระทำให้เหมือนกับยานที่
 เทียมแล้ว. คำว่า กระทำให้เป็นดังที่ตั้ง
 คือ กระทำให้เหมือนกับเป็นที่ตั้ง ด้วย
 อรรถว่าเป็นที่ประดิษฐาน. คำว่า ที่ได้
 ปราบกฏแล้ว คือ ตั้งไว้เฉพาะหน้าแล้ว.
 คำว่า อบรมแล้ว คืออบรม เข้าไปอบรม
 แล้วโดยรอบ. คำว่า ปรารภดีแล้ว
 ความว่า ปรารภด้วยดีแล้ว กระทำดีแล้ว.

คำว่า ภิกษุจํานงหวังในธรรมใด ๆ
 ความว่า หากภิกษุปรารภนาในฌานใด ๆ
 ในวิปัสสนาใด ๆ. คำว่า ในธรรมนั้น ๆ
 คือในฌานนั้น ๆ ในวิปัสสนานั้น ๆ. คำว่า
 ถึงความเป็นผู้ชำนาญ คือถึงความเป็น
 ผู้ชำนาญ ความเป็นผู้มาก. คำว่า
 ถึงกำลัง คือถึงกำลัง คือสมถวิปัสสนา.
 คำว่า ถึงความแก่ล้า คือ ถึงความ
 เป็นผู้แก่ล้า ความเป็นผู้ปราบกฏ.
 คำว่า ธรรมเหล่านั้น ได้แก่ธรรม คือ
 สมถะและวิปัสสนา.

คำว่า เนื่องด้วยอาวัชณะ คือเนื่องด้วย
 การนี้, ความว่า พอนี้กเท่านั้นก็ถึงการ
 ประจวบเข้าด้วยความสืบต่อแห่งอาวัชณะ

^๑ ฉ. ปฏภาวํ.

อตฺถ. อากงฺขนปฏิพฺพฐาติ^๑ รุจิอายตฺตา,
โรจิตมตฺเตเยว วุตฺตนเยน สมฺปโยคํ
คจฺจนฺตํ อตฺถ. มนสิกาโร ปเนตฺถ
อาวชฺชนาย จิตฺตฺปาโท. อากงฺขนาย
เววจนวเสน อตฺถวิวรรณตฺถํ วุตฺโต. เตน
วุจฺจติ ยานํกตาติ เอวํ กตฺตฺตาเยว
เต ยุตฺตยานสทิสสา กตา โหนฺตํ
วุตฺตํ โหติ.

ยสฺมี ยสฺมี วตฺตฺสฺมินฺติ โสฬส-
วตฺตฺสฺ^๒ เอเกกสฺมี. สุวาธฺมฺจิตฺตฺนฺติ
สุปฺปติภูจฺติ. สุปฺภูจฺตาติ^๓ สฺมฺมฺ
อุปฺภูจฺตา. สมฺปยุตฺตจิตฺตฺสตีนํ สเหว
สกสกกิกจฺจกรณโต อญฺโลมปฏิโลมวเสน
โยเชตฺวา เต เทว ธมฺมา ทสฺสีตา.
เตน วุจฺจติ วตฺตฺกตาติ เอวํ
ภูตฺตฺตาเยว กตฺปติภูจฺจา โหนฺตํ
วุตฺตํ โหติ. เยน เยน จิตฺตํ อภินฺนฺรตฺติ
ปฺพุพฺพวตฺติโต อปเนตฺวา ยตฺถ ยตฺถ

นั้น หรือด้วยญาณ. คำว่า **เนื่องด้วย**
ความหวัง คือ เนื่องด้วย ความพอใจ,
ความว่าพอใจเท่านั้นก็ถึงการประจวบเข้า
ความนัยที่กล่าวแล้ว. ส่วน **มนสิการ**
ในที่นี้ได้แก่จิตตฺปาโทในการนี้. ท่าน
กล่าวไว้เพื่อขยายอรรถด้วยอำนาจไวพจน์
แห่งความหวัง. คำว่า **เพราะเหตุนั้น**
ท่านจึงกล่าวว่า ธรรมกระทำให้เป็น
ตั้งยาน มีคำอธิบายว่า เพราะได้กระทำ
แล้วอย่างนี้นั่นเอง ธรรมเหล่านั้น จึงเป็น
อันกระทำให้เป็นเหมือนกับยาน ที่ได้
เทียมแล้ว.

คำว่า **ในวัตถุใด ๆ** ได้แก่ ในวัตถุ
แต่ละอย่าง ๆ ในบรรดาวัตถุ ๑๖. คำว่า
มันคงดี คือตั้งไว้ดีแล้ว. คำว่า **ปรากฏดี**
คือเข้าไปตั้งไว้ด้วยดี. ธรรมทั้ง ๒ นั้น
ท่านแสดงประกอบด้วยอำนาจอนุโลม
และปฏิโลม. เพราะกระทำกิจของตน ๆ
ร่วมกันทีเดียว แห่งจิตและสติที่ประกอบ
กัน. คำว่า **ด้วยเหตุนั้น** ท่านจึงกล่าวว่า
กระทำให้เป็นที่ตั้ง มีอรรถาธิบายว่า
เพราะเหตุที่เป็นแล้วอย่างนี้นั่นเอง จึงเป็น

^๑ ฉ. อากงฺขปฏิพฺพฐา.

^๒ ฉ. โสฬสสฺ วตฺตฺสฺ.

^๓ ฉ. สุปฺภูจฺตาติ.

ภาวนาวิเสส จิตต์ อุปเนติ.

เตน เตน สติ อนุปริวตตตีติ ตสมิ
 ตสมิเยว ภาวนาวิเสส สติ อนุกุลา
 หุตวา ปุพฺพปวตตตีโต นีวตตตีตวา
 ปวตตตี. "เยน, เตนา"ติ เจตถ "เยน
 ภควา เตนุปลสงฺกมิ"ติอาทิสฺสู วีย
 ภูมฺมตฺเถ เวทิตพฺโพ. เตน วุจฺจติ
 อนุจฺจิตาติ เอวํ กรณโตเยว ตํ ตํ
 ภาวนํ อนุคนฺตวา จิตฺตา โหนตตีติ วุตฺตํ
 โหติ. อานาปานสฺสตียา สตีปธานตฺตา
 วตฺตูกตานุจฺจิตปเทสฺสุ สตียา สห โยชฺนา
 กตฺตาติ เวทิตพฺพา.

อันท่านกล่าวไว้ว่า ได้กระทำที่ตั้งไว้แล้ว.
 คำว่า เยน เยน จิตต์ อภินิหฺรติ
 (ซึ่งแปลว่า น้อมจิตไปในภาวนาวิเสสใด ๆ)
 มีความว่า พระโยคาวจรน้อมจิตเข้าไปใน
 ความต่างแห่งภาวนาใด ๆ พรากเสียจาก
 ความเป็นไปในกาลก่อน.

คำว่า เตน เตน สติ อนุปริวตตตี
 (ซึ่งแปลว่า สติย่อมน้อมไปตามในอาการ
 นั้น ๆ) มีความว่า สติเป็นธรรมชาติอนุกุล
 กลับจากความเป็นไปในกาลก่อนแล้ว
 ย่อมเป็นไปในความต่างแห่งภาวนานั้น ๆ
 นั้นเอง. ก็ในสองบทว่า "เยน(และ)เตน" นี้
 พึงทราบว่าเป็นสัจธรรมเป็นสัตตมมีวิภัตตี
 ดุจในคำว่า "เยน ภควา เตนุปลสงฺกมิ"
 (ซึ่งแปลว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับ
 อยู่ ณ ที่ใด เข้าไปเฝ้า ณ ที่นั้น) ดังนี้.
 คำว่า เตน วุจฺจติ อนุจฺจิตา มีคำ
 อธิบายว่า เพราะการกระทำอย่างนี้
 นั้นเอง จึงเป็นอันท่านกล่าวความว่าไป
 ตามภาวนานั้น ๆ ตั้งอยู่แล้ว. พึงทราบ
 ท่านกระทำคำประกอบความพร้อมด้วย
 สติใน บทว่า วตฺตูกต และ อนุจฺจิต เพราะ
 อานาปานสติมีสติเป็นประธาน.

ยสุมา ปน ปริปฺณฺณาเยว
 ปริภาวิตา^๑ โหนฺติ วฑฺฒิตา ลทฺธาเสวนา,
 ตสุมา “ปริปฺณฺณา”ติ ปเท^๒ วุตฺตา
 ตโย อตฺถา “ปริจิตา”ติ ปเทปิ^๓
 วุตฺตา, จตฺตฺถิ วิเสสฺตฺถิปี วุตฺโต.
 ตตฺถ สติยา **ปริคฺคณฺหนฺโต**ติ
 สมฺปยุตฺตาย ปุพฺพภาคาย วา สติยา
 ปริคฺคเหตุพฺเพ ปริคฺคณฺหนฺโต โยคิ.

ชินาติ ปาปกเ อกุสเล ธมฺเมติ
 สมฺจุเชทวเสน ลามเก กิเลสฺ ชินาติ
 อภิวติ. อยญฺจ ปุคฺคลาธิฐฺฐานา
 ธมฺมเทสนา. ธมฺเมสุ หิ ชินฺนฺเตสุ
 ตํธมฺมสมฺมุคฺคิปุคฺคโลปี ชินาติ นาม.
 เต จ ธมฺมา สตี อวิหาย อตฺตโน
 ปวตฺตฺติกุชฺเณ ชินิตฺตุมารทฺธา ชิตาติ
 วุจฺจฺนฺติ ยถา “ภฺภูชิตฺตุมารทฺโธ ภฺภูตฺโต”ติ
 วุจฺจฺติ. ลกฺขณฺมฺปนฺเตตฺถ สทฺทสฺตฺถโต
 เวทิตฺตพฺพิ.

ก็เพราะสติที่บริบูรณ์แล้ว นั้นเที่ยว
 ย่อมเป็นอันได้อบรมแล้ว ได้เจริญแล้ว
 มีอาเสวนะอันได้แล้ว, เหตุฉะนั้น อรรถ
 ทั้ง ๓ ที่กล่าวไว้ในบทว่า “ปริปฺณฺณา”
 ท่านจึงกล่าวแม้ในบทว่า “ปริจิตา”,
 ท่านกล่าวแม้อรรถพิเศษข้อที่ ๔ ด้วย.
 ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า กำหนด
 ถือเอาด้วยสติ ความว่า พระโยคีกำหนด
 ถือเอาซึ่งธรรมที่ควรกำหนดถือเอาด้วยสติ
 อันประกอบกันหรืออันเป็นบุพภาค.

คำว่า ย่อมชำระอกุศลธรรมอันลามก
 ความว่า ย่อมชำระคือย่อมครอบงำกิเลส
 อันลามกด้วยอำนาจตัดได้เด็ดขาด. ก็
 คำนี้เป็นพระธรรมเทศนาบุคฺคลาธิฐฺฐาน.
 จริงอยู่ เมื่อธรรมทั้งหลายชำระอยู่ แม้
 บุคคลผู้พร้อมเพียงด้วยธรรมนั้น ก็ชื่อว่า
 ย่อมชำระ. ก็ธรรมเหล่านั้นไม่ละสติ
 เริ่มชำระในปวัตติขณะของตน ท่านกล่าว
 ว่า ชำระแล้วเหมือนที่กล่าวว่่า “บุคคล
 ผู้เริ่มจะบริโภคเป็นผู้บริโภคแล้ว” ฉะนั้น.
 สนวนสูตร(วิธีทำตัว) ในที่นี้พึงทราบจาก
 คัมภีร์สังคาสตร.

^๑ ฉ. ปริจิตา.

^๒ ฉ. “ปริปฺณฺณา”ติ ปเท.

^๓ ฉ. “ปริจิตา”ติ ปเทปิ.

เอวํ สนฺเตปิ "ปริชิตา"ติ วุตฺตพฺเพ
 ช-การสุส จ-การํ กตฺวา "ปริจิตา"ติ
 วุตฺตํ, ยถา สมฺมา คโท อสุสาติ
 สุกฺโตติ อตฺถวิกฺปเป ท-การสุส ต-การโ
 นิสฺสตีลกฺขณน กโต, เอวมิธาปิ
 เวทิตพฺโพ, อิมสมิ อตฺถวิกฺปเป ปริจิตาติ
 ปทํ กตฺตฺสาธนํ, ปริมานิ ตีณิ
 กम्मสาธนานิ.

จตุตทาโร สุตฺตมารทฺธาติ จตุตทาโร
 สุตฺตมารทฺธตฺถาติ วุตฺตํ โหติ, อตฺถสทฺทสุส
 โลโป ทญฺจพฺโพ, สุตฺตมารทฺธาติ ปทสุส
 อตฺถาปิ, หิ อธิ สุตฺตมารทฺธาติ วุตฺตทาติ
 เวทิตพฺพา, สุตฺตมา อารทฺธมฺมา วา.^๑
 จตุรตฺถเภทโต จตุตทาโรติ, วุตฺตทาติ
 เวทิตพฺพา, น^๒ ธรรมเภทโต, ยสุมา
 ปน สุกฺภาวิตฺถายเว สุตฺตมารทฺธา โหนฺติ,
 น อญฺเณ, ตสุมา ตโย ภาวนตฺถา
 อธิธาปิ วุตฺตทา, อาเสวนตฺถโกปิ ติสฺสุ
 วุตฺเตสฺสุ วุตฺโตเยว โหติ, ตสุมา ตํ
 อวตฺวา ตปฺปจฺฉนีกานํ สุตฺตมฺหตฺตฺถโก วุตฺโต.

แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ เมื่อควรจะกล่าวว่
 "ปริชิตา" ท่านแปลง ช-อักษร เป็น
 จ-อักษร กล่าวว่ "ปริจิตา", แม้ในคํว่
 ปริจิตา นี้ ก็พึงทราบ เหมือนอย่างใน
 อรรถวิกิพว่ สมฺมา คโท อสุสาติ
 สุกฺโต (แปลว่ ชื่อว่ สุกฺโต ด้วยอรรถว่
 มีพระวจาชอบ) ที่ท่านแปลง ท-อักษร
 เป็น ต-อักษร โดยลักษณะแห่งนิรุตติ-
 ศาสตร์. ในอรรถวิกิพนี้ บทว่ ปริจิตา
 เป็นกัตตฺสาธนนะ, ๓ บทข้างต้น เป็น
 กัมมสาธนนะ.

สองบทว่ จตุตทาโร สุตฺตมารทฺธา
 (ซึ่งแปลว่ ธรรม ๔ อย่าง ปรรภดีแล้ว)
 มีอรรถาธิบายว่ ธรรม ๔ อย่าง มีอรรถ
 อันท่านปรรภดีแล้ว. พึงเห็นการลบ
 อตฺถ คัพพ. จริงอยู่แม้อรรถแห่งบทว่
 สุตฺตมารทฺธา ก็พึงทราบว่ ท่านกล่าวว่
 อันท่านปรรภดีแล้วในที่นี้, อีกอย่างหนึ่ง
 ความว่ มีธรรมอันท่านปรรภ ๔ เสมอ
 ด้วยดีแล้ว. พึงทราบว่ ท่านกล่าวว่
 ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งอรรถ ๔ อย่าง,
 มิใช่โดยประเภทแห่งธรรม. ก็เพราะธรรม
 อันท่านอบรมดีแล้ว ย่อมเป็นอันท่าน

^๑ น. สุตฺตมารทฺธมฺมา วา.

^๒ อ. น-สทฺโท น ทิสฺสตี.

ปัจจุบันีสุมุคฺฆาเตน หิ อารทฺฐปริ-
โยสานํ ปณฺณายติ, เตน สฺสมารทฺฐสฺส
สิขาปฺปตฺโต อตฺถิ วุตฺโต โหติ.
ตตฺถ **ตปฺปจฺจนิกานนฺติ** เตสํ
ฌานวิปัสสนามคฺคานํ ปฏิปกฺขณฺตานํ.
กิลฺลฺลนฺนํ กามจฺจนฺตาทินํ นิจฺจ-
สญฺญาทิสฺมฺปยุตฺตานํ สกฺกาย-
ทิกฺขาทินญฺจ. **สฺสฺมฺหตฺตฺตาติ** วิกฺขมฺภน-
ตทงฺคสฺมฺจฺเชทวเสน สฺฐํ สฺมฺหตฺตฺตา
นาสิตฺตฺตา. ปโตถเกสฺส ปน
“สฺสฺมฺคฺฆาตฺตฺตา”ติ ลินฺนํ, ตํ น
สฺนุทฺริ.

๑๖๑. ปุณฺ ตสฺสฺสว ปทสฺส อญฺญมฺปิ
อตฺถวิกปฺปิ ทสฺสฺนฺโต **สฺสฺมนฺนํ** อาทิมาน.
ตตฺถ ตตฺถ ชาตฺตาติ ตสฺมึ สิขาป-

ปรารภดีแล้ว, มิใช่ธรรมเหล่าอื่น, เพราะ
ฉะนั้น อรรถว่า เจริญทั้ง ๓ ท่านกล่าว
แล้วแม้ในที่นี้. แม้ อรรถว่า อาเสวนะ
ก็เป็นอันท่านกล่าวแล้วเหมือนกัน ใน
เมื่อกล่าวอรรถทั้ง ๓ แล้ว เพราะฉะนั้น
ท่านจึงไม่กล่าวอรรถว่า อาเสวนะนั้น
กล่าวอรรถว่าเพิกถอนแล้ว ซึ่งธรรมอันเป็น
ข้าศึก แก่ธรรมเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่งที่สุดแห่งการปรารภ ย่อม
ปรากฏด้วยการเพิกถอนธรรม อันเป็น
ข้าศึก, ด้วยคำนั้น เป็นอันกล่าวอรรถที่ถึง
ความเป็นยอดแห่งธรรมที่ปรารภดีแล้ว.
ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ตปฺปจฺจนิกานํ**
แปลว่า อันเป็นปฏิปักษ์แก่ฌานวิปัสสนา
และมรรคเหล่านั้น. คำว่า **กิลฺลฺล**ทั้งหลาย
ได้แก่ กามฉันทะเป็นต้น และสักกายทสิ
เป็นต้น อันสัมปยุตด้วยนิจฺสญฺญาเป็นต้น.
คำว่า **เพราะเพิกถอนดีแล้ว** ความว่า
เพราะถอนแล้ว ทำให้พินาศแล้วด้วยดี
ด้วยอำนาจแห่งอันข่มไว้ อันละด้วย
องค์นั้น ๆ และการตัดได้เด็ดขาด.
ส่วนในโปลาณทั้งหลาย ท่านจารไว้ว่า
“สฺสฺมฺคฺฆาตฺตฺตา”, คำนั้นไม่ดี.

๑๖๑. ท่านเมื่อจะแสดงอรรถวิกป
(คำแสดงความหมาย ให้เลือกเอาอย่างใด
อย่างหนึ่ง) แม้อื่นแห่งบทนั้นนั้นแหละ

ปตฺตภาวนาวิเสเส ชาตา. **อนวชฺชาติ**
 กิเลสํ อารมฺมณภาวนาปุคฺคเนน
 กิเลสโทสวิริหิตา. **กุสลาติ** ชาติวเสน
 กุสลา. **โพธิปักขิยาติ** พุชฺฌนญฺเฐน
 โพธิตี ลหุชฺฌนามสุส อริยสุส ปกฺขเ
 ภวตฺตา โพธิปักขิยา. **ปกฺขเ** ภวตฺตาติ
 หิ อุปการภาเว จิตตฺตา. เต จ
 จตฺตาโร สติปฏฺฐานา จตฺตาโร
 สมฺมปฺปธานา จตฺตาโร อิทฺธิปาทา
 ปญฺจินฺทริยานิ ปญฺจ พลานิ สตฺต
 โพชฺฌนฺคา อริโย อญฺจํคิโก มคฺคิตี^๑
 สตฺตตีส ธมฺมา.

อิทํ สมฺนฺติ อิทํ มคฺคกฺขณ
 ธมฺมชาตํ สมฺจฺเจทวเสน กิเลส สเมตี
 วินาสตีติ **สมํ** นาม. **นิโรโร**
นิพฺพานนฺติ ทุกฺขนิโรธตฺตา นิโรโร,
 วานสงฺฆาตาย ตณฺหา ย อภาวา
 นิพฺพานํ. **อิทํ สฺสมฺนฺติ** อิทํ นิพฺพานํ
 สพฺพสงฺฆตฺวิสฺมาปคตตฺตา สฺมฺมจฺจ สมฺนฺติ
 สฺสมํ นาม. **ภาตฺนฺติ** โพธิปักขิยสงฺฆาตํ

ต่อไป จึงกล่าวคำว่า **สุสมํ** ดังนี้ เป็นต้น.
 ในคำนั้น คำว่า **เกิดในธรรมนั้น** คือ
 เกิดในความต่างแห่งภาวนาที่ถึงความเป็
 ยอดนั้น. คำว่า **ไม่มีโทษ** ได้แก่ เว้นจาก
 โทษ คือกิเลส ด้วยการไม่เข้าถึงความเป็
 อารมณแห่งกิเลสทั้งหลาย. บทว่า **กุสลา**
 ได้แก่ กุศล ด้วยสามารถแห่งชาติ. คำว่า
โพธิปักขิยะ ได้แก่ ชื่อว่า โพธิปักขิยะ
 เพราะมีในฝั่งฝ่ายแห่งอริยะ อันได้ชื่อว่า
 โพธิ ด้วยอรรถว่าตรัสรู้. คำว่า **เพราะมี**
ในฝั่งฝ่าย ความว่า เพราะตั้งอยู่ในความ
 เป็นอุปการะ. ก็โพธิปักขิยะเหล่านั้นได้แก่
 ธรรม ๓๗ ประการ คือสติปัฏฐาน ๔
 สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕
 พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘.

คำว่า **นี้** ชื่อว่าสงบ ความว่า ธรรมชาติ
 ในขณะแห่งมรรคนั้น ชื่อว่า สงบ เพราะ
 ยังกิเลสทั้งหลายให้สงบ คือให้พินาศไป
 ด้วยอำนาจเป็นสมุจเฉท. คำว่า **นิโรธ**
นิพพาน ความว่า ชื่อว่านิโรธ เพราะดับ
 ทุกข์, ชื่อว่า นิพพาน เพราะไม่มีต้นหา
 กล่าวคือวานะ. คำว่า **นี้ชื่อว่าสงบดี**
 ความว่า นิพพานนี้ ชื่อว่าสงบดี ด้วย

^๑ ม. อ. ๑๔/๔๒, ๕๑, พ. จุฬ. ๓๐/๘๕ อังเก
 นิตยเทศนโย.

สมํ อสมุโหโต ฌาณน ฌาตํ,
 นิพพานสงฆาตํ สุตมํ อารมมณโต
 ฌาณน ฌาตํ. ตเทว ทวยํ^๑ เตเนว
 จกขุณา วีย^๒ ทิฏฐํ. วิทิตนุติ ตเทว
 ทวยํ สนุตาเน อุปปาทเนน
 อารมมณกรณน จ ปฏิลทุตํ. ฌาตํ
 วีย ปญญาเย สจฺจิกตํ ผสฺสิตญฺจ.
 "อสลฺลสินํ อสมมุฏฺจา"^๓ อสสารทฺโร
 เอกคฺคนุ"ติ ปุริมปุริมสฺส ปทสฺส
 อตฺตปฺปกาสนํ. ตตฺถ อารทฺตุนุติ
 ปฏฺจปีตํ. อสลฺลสินนุติ อสงฺกฺจิตํ.
 อฺปฏฺจิตาติ อฺปคฺคนุตา จิตา.
 อสมมุฏฺจาติ^๓ อวิญฺญา. ปสฺสทฺโรติ
 นิพฺพุโต. อสสารทฺโรติ นิทฺทโร.
 สฺมาหิตนุติ สมํ จปีตํ. เอกคฺคนุติ
 อวิกฺขิตตํ.

อรรถว่าสงบด้วยดี เพราะปราศจากความ
 ไม่สงบคือสังขตธรรมทั้งปวง. คำว่า ภิกษุ
 นั้นรู้แล้ว ความว่า ความสงบกล่าวคือ
 โภธิปักขิยะอันภิกษุนั้นรู้แล้วด้วยญาณ
 ด้วยอสมุโหะ, ความสงบดี กล่าวคือ
 นิพพานอันภิกษุนั้นรู้แล้ว ด้วยญาณ
 โดยอารมณ์. ทั้งสองอย่างนั้นนั่นแหละ
 อันภิกษุนั้นนั่นแหละเห็นแล้ว ดุจเห็น
 ด้วยจักขุ. คำว่า อันภิกษุนั้นทราบแล้ว
 ความว่า ทั้งสองอย่างนั้นนั่นแหละ อัน
 ภิกษุนั้นได้เฉพาะแล้วด้วยการทำให้เกิดขึ้น
 ในสันดาน และด้วยการกระทำให้เป็น
 อารมณ์. อันภิกษุนั้นทำให้แจ้งแล้ว และ
 ถูกต้องแล้ว ด้วยปัญญาเหมือนอย่าง
 ที่ทราบแล้ว. คำว่า "ไม่ย่อหย่อน ไม่หลงลืม
 ไม่กระวนกระวายแน่นอน" เป็นคำประกาศ
 เนื้อความแห่งบทต้น ๆ. ในบรรดาคำ
 เหล่านั้น คำว่า ปรรภาแล้ว คือเริ่มตั้ง
 ไว้แล้ว. คำว่า ไม่ย่อหย่อน คือไม่หวั่น.
 คำว่า ตั้งมั่นแล้ว คือเข้าไปตั้งไว้แล้ว.
 คำว่า ไม่หลงลืม คือไม่เสียหาย. คำว่า
 ระวังแล้ว คือดับแล้ว. คำว่า ไม่กระวน
 กระวาย คือไม่มีความ กระวนกระวาย.

^๑ อ. ทวยํ วา.

^๒ ส. วียปี.

^๓ อปมฺมุฏฺจาติปิ ปาโง.

“จตุตถาโร สุตตมารทฐา”ติอาทิ
 สกกลสุต สุตตมารทฐวจนสุต มูลตฺถุ.
 “อตุถิ สมฺน”ติอาทิ ปน สุตตมวจนสุต,
 “ณาทน”ติอาทิ อารทฐวจนสุต วิกปฺปตฺถา.
 ตตฺถายํ ปทตฺถสฺสนุทฺทนา : “สฺมา จ
 สุตตมา จ ฐมฺมา สฺมฺสุตตมา”ติ^๑
 วตฺตพฺเพ เอกเทศสฺสรูปกเสสฺส กตฺวา
 “สุตตมา” อิจฺจเว วตฺตทา ยถา “นามญจ
 รูปญจ นามรูปญจ นามรูปน”ติ.
 “อิทฺถิ สฺมํ, อิทฺถิ สุตตม”ติ ปน
 อนญญาเปกฺขํ กตฺวา นปฺปัสกวจนํ
 กตฺติ. ยสฺมา ปน ณาทมฺปิ ทิฏฺฐนฺติ
 วุจฺจติ, ทิฏฺฐญจ อารทฐญจ อตฺถโต
 เอกํ. วิทิตสจฺฉิกตผลสุตฺตานิ ปน

คำว่า ตั้งมั่น คือตั้งไว้สม่ำเสมอ. คำว่า
 แน่วแน่ คือไม่ฟุ้งซ่าน.

คำว่า “ธรรมทั้ง ๔ อันภิกษุปรารถนา
 ดีแล้ว” เป็นต้น เป็นอรรถที่เป็นมูลแห่ง
 คำว่า ปรารถนาดีแล้วทั้งสิ้น. ส่วนคำว่า
 “ความสงบมีอยู่” เป็นต้น เป็นอรรถที่เป็น
 วิถีแห่งคำว่าสงบดี, คำว่า “อันภิกษุ
 รู้แล้ว” เป็นต้น เป็นอรรถที่เป็นวิถีแห่ง
 คำว่าปรารถนาแล้ว. ในข้อนั้นมีการ
 เทียบเคียงอรรถแห่งบทดังต่อไปนี้ : เมื่อ
 ควรจะกล่าววว่า “สฺมา จ สุตตมา จ
 ฐมฺมา สฺมฺสุตตมา” (แปลว่า ธรรมที่สงบ
 และธรรมที่สงบดี ชื่อว่า สฺมฺสุตตมา แปลว่า
 ธรรมที่สงบและธรรมที่สงบดี) ดังนี้
 ท่านกล่าวว่า “สุตตมา” (แปลว่าสงบดี)
 เท่านั้น เพราะกระทำสรูปกเสสสมาส
 โดยเอกเทศ เหมือนคำว่า “นามญจ
 รูปญจ นามรูปญจ นามรูป” (แปลว่า
 นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ชื่อว่า
 นามรูป แปลว่านามรูป). ส่วนคำว่า “อิทฺถิ
 สฺมํ, อิทฺถิ สุตตม” (แปลว่านี่ชื่อว่า ความสงบ
 นี้ชื่อว่าความสงบดี) ท่านกระทำเป็นคำ
 นปฺปัสกวจนํ กระทำไม่ให้เป็นการเล็ง
 สิ่งอื่น. ก็เพราะแม้ธรรมชาติอันภิกษุรู้

^๑ ฉ. สฺมา จ สุตตมา จ สฺมฺสุตตมาติ.

ภาตเวจจนานิ, ตสฺมา ภาตนฺติ
 อารทฺตฺโตเยว วุตฺโต โหติ.

อารทฺ ฺ โหติ ฺ วิริยํ อสฺสฺสึนฺนฺติ
 อยมฺปน อารทฺทวจนฺสฺส อฺชุกฺตฺโตเยว.
 อฺปฺกฺจิตฺตา สตีติอาทีนึ ปน สมฺปยุตฺต-
 วิริยฺสฺส อฺปฺการกฺมฺมทฺสฺสฺนตฺถิ^๑ วุตฺตานิ,
 น อารทฺทวจนฺสฺส อตฺถทฺสฺสฺนตฺถิ. ปฺริเมน
 อตฺถเณ สฺกฺจฺ สฺมาเรทฺธาติ สฺสฺมาเรทฺธา
 จ, อิมินา อตฺถเณ สฺสฺมา อารทฺธาติ
 สฺสฺมาเรทฺธา จ เอกเสสฺเส กเต
 "สฺสฺมาเรทฺธา"ติ วุจฺจฺนฺติ. อิมมตฺถิ
 ปฺริคฺคฺเหตุวา "เตน วุจฺจฺติ สฺสฺมาเรทฺธา"ติ
 วุตฺติ.

อนฺุพฺพฺนฺติ ยถากุกฺเมนาติ อตฺถเ,
 ปฺพฺ พฺพฺ อนุติ วุตฺติ โหติ.

แล้ว ท่านก็กล่าวว่าเป็นแล้ว, ความเห็น
 และการปรารภโดยอรรถจึงเป็นอันเดียว
 กัน. ส่วนการรู้การกระทำให้แจ้งและการ
 ถูกต้องเป็นไฉนแห่งการรู้แล้ว, เพราะ
 ฉะนั้น จึงเป็นอันกล่าวอรรถที่ได้ปรารภ
 แล้วว่า อันภิกษุนี้รู้แล้วดังนี้เอง.

ก็คำว่า ความเพียรอันภิกษุนี้
 ปรารภแล้วไม่ย่อหย่อน นี้ เป็นอรรถ
 ตรงแห่งคำว่า ปรารภแล้ว. ส่วนคำว่า
 สติตั้งมั่น เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดง
 ธรรม อันเป็นอุปการะแก่ความเพียรที่
 ประกอบ, มิใช่เพื่อแสดงอรรถแห่งคำว่า
 ปรารภแล้ว. ปรารภพร้อมแล้วด้วยดีตาม
 อรรถก่อน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สฺสฺมาเรทฺธา
 ด้วย, ปรารภสงบดีตามอรรถนี้ เพราะ
 ฉะนั้น จึงชื่อว่า สฺสฺมาเรทฺธาด้วย เมื่อ
 กระทำเป็นเอกเสสสมาส ท่านกล่าวว่า
 "สฺสฺมาเรทฺธา" (แปลว่า ปรารภพร้อมด้วยดี
 และปรารภสงบดี) ดังนี้. ท่านกำหนด
 ถ้อยคำอรรถนี้ จึงกล่าวว่า "ด้วยเหตุนี้
 ท่านจึงกล่าวว่า ปรารภแล้วสงบดี".

บทว่า อนฺุพฺพฺ มีอรรถว่า ยถากุก-
 กฺเมน (แปลว่า ตามลำดับ) มีอรรถาธิบาย

^๑ ฉ. อฺปฺการกฺมฺมทฺสฺสฺนตฺถิ.

^๒ ฉ. ยถานุกฺกฺเมนาติ.

ที่ขมี อสุสาสวเสนาติ ที่ขมุตติ
 วุตตอสุสาสวเสน. ปริมา ปริมาติ
 ปริมา ปริมา สติ,^๑ ปริมา ปริมา
 สมาริ.^๒ เอเตน ปุพฺพนฺติ ปทสฺส^๓
 อตฺถิโก วุตฺโต โหติ. ปจฺจิมมา ปจฺจิมมาติ
 สติเยว. เอเตน อญฺฐิ ปทสฺส^๓ อตฺถิโก
 วุตฺโต โหติ. อุมเยน ปุพฺพญจ อญฺ จ
 ปริจิตาติ อตฺถิโก วุตฺโต โหติ. อุมปริ
 โสฬส วตฺถุณี วิตฺถาเวตฺถวา วจนโต
 อธิ สงฺฆิปิตฺถวา "ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺส"^๔ติ
 อญฺติมเมว^๕ ทสฺสตี. ยสฺมา สีขาปฺปตฺต-
 ภาวนสฺส สพฺพาปี อานาปานสฺสตีโย
 ปุณฺนปุณฺนํ ยถารุจิ ปวตฺตนโต
 อญฺปริจิตาปี โหนฺติ. เตน วุตฺตํ
 "อญฺญมญฺญํ ปริจิตา เจว โหนฺติ
 อญฺปริจิตา จา"^๕ติ.

ยถตฺถาติ ยถาสภาวตฺถา. อตฺต-
 ทมตฺถิโกติ อรหตฺตมคฺคกฺขณ อตฺตโน

ว่า ตามข้างต้น ๆ. คำว่า ด้วยสามารถ
 ลมหายใจเข้ายาว คือด้วยสามารถ
 ลมหายใจเข้าที่ท่านกล่าวว่ายาว. บทว่า
 ปริมา ปริมา ได้แก่สติแรก ๆ. ด้วยคำนี้
 เป็นอันท่านกล่าวถึงอรรถแห่งบทว่า
 ปุพฺพ. บทว่า ปจฺจิมมา ปจฺจิมมา ได้แก่
 สตินั้นเอง. ด้วยคำนี้เป็นอันท่านกล่าวถึง
 อรรถแห่งบทว่า อญฺ. ด้วยคำทั้งสองเป็น
 อันท่านกล่าวอรรถว่า อบรมแล้วทั้งที่แรก
 และภายหลัง. เพราะท่านกล่าวยังวัตถุ
 ๑๖ ให้พิสดารข้างหน้า ในที่นี้ท่านจึงย่อ
 แสดงบทอันมีในที่สุดเท่านั้นว่า. "ปฏินิ-
 สฺสคฺคานุปสฺส" (พิจารณาเห็นความ
 สละคืน). เพราะเหตุที่อานาปานสติ
 ทั้งหมด ย่อมเป็นอันบุคคลผู้มีภาวนาอัน
 ถึงยอด แม้อบรมแล้วโดยลำดับ เพราะ
 เป็นไปตามความชอบใจบ่อย ๆ. เหตุนี้
 จึงกล่าวว่า "อานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ แม้
 ทั้งปวงอาศัยกันและกัน ภิกษุนั้นอบรม
 แล้ว และอบรมตามลำดับแล้ว".

บทว่า ยถตฺถา แปลว่า อรรถตาม
 ควรแก่สภาวะ. คำว่า อรรถว่าฝึกตน

^{๑-๑} ฉ. ไปตฺถเก เอตฺถนฺตเว ปาตฺตตฺถํ น ทิสฺสตี.
^๒ ฉ. ปุพฺพนฺติปทสฺส. ^๓ ฉ. อญฺฐิปทสฺส, เอวมฺปริ.
^๔ ม. อญฺติมปท.

นิพพิเสวนตฺถิ. อตฺตสมถตฺถิ สิตฺติ-
ภาวตฺถิ. ปรินิพฺพาปนตฺถิ กิเลสปริ-
นิพฺพานน. อภิญญตฺถิ สพฺพธมฺมวเสน.
ปริญญตฺถิ มคฺคญาณกิจฺจวเสน.
สจฺจามิสฺสมยตฺถิ จตฺตุนํ สจฺจานํ เอก-
ปฏฺิวทสฺสนวเสน. นิโรธ ปตฺติฏฺจาปกตฺถิ
อารมฺมณกรณวเสน.

พฺพุโรติ ปทสฺส อภาเวปิ
พฺพุเรนาติ ปเท โย โส พฺพุโร,
ตํ นิทฺทิสิตฺตกาเมน พฺพุโรติ วุตฺตํ.
สยมฺภุติ อุปเทสํ วิณา สยเมว ภูโต.
อนาจริยโกติ สยมฺภุปทสฺส อตฺถวิจฺจณํ
โย หิ อาจริยํ วิณา สจฺจานิ
ปฏฺิวิชฺฌติ, โส สยมฺภุ นาม โหติ.
ปฺพเพ อนนฺตฺตฺเตสฺสตีอาทิ อนาจริยก-
ภาวสฺส อตฺถปฺปกาสนํ. อนนฺตฺตฺเตสฺสตี
อาจริยํ อนนฺตฺตฺเตสฺส. สามนฺติ สยเมว.
อภิสมฺพฺพชฺฌิตี ภูสํ สมฺมา ปฏฺิวิชฺฌิตี.

ได้แก่ อรรถว่าทำตนให้หมดพศในขณะที่
แห่งอรัหัตมรรค. คำว่า อรรถว่าสงบตน
ได้แก่ อรรถว่า เป็นภาวะที่เย็น. คำว่า
อรรถว่ายังตนให้ปรินิพพาน คือด้วย
กิเลสปรินิพพาน. คำว่า อรรถว่ารู้ยิ่ง คือ
ด้วยอำนาจแห่งธรรมทั้งปวง. อรรถว่า
กำหนดรู้ เป็นต้น ด้วยอำนาจกิจแห่ง
มรรคญาณ. อรรถว่าตรัสรู้สัจจะ ด้วย
อำนาจการแสดงความแทงตลอดคราว
เดียวกันแห่งสัจจะทั้ง ๔. อรรถว่า ยังตน
ให้ประดิษฐานอยู่ในนิโรธ ด้วยอำนาจ
การกระทำให้เป็นอารมณ์.

แม้เมื่อไม่มีบทว่า พฺพุโร ท่านใคร่
จะแสดงไขพระพุทฺธเจ้า ในบทว่า พฺพุเรน
นั้นจึงกล่าววว่า พฺพุโร. บทว่า สยมฺภุ
แปลว่า พระผู้เป็นเองนั้นเที่ยว ปราศจาก
การแนะนำ. คำว่า ไม่มีอาจารย์ เป็น
คำขยายความของบทว่า สยมฺภุ. จริงอยู่
บุคคลใดเว้นอาจารย์ ย่อมแทงตลอด
สัจจะทั้งหลายได้, บุคคลนั้นชื่อว่า เป็น
สยัมภุ. คำว่า ที่มีได้เคยสดับมาในกาล
ก่อน เป็นต้น เป็นคำประกาศความ
แห่งความที่พระองค์เป็นผู้ไม่มีอาจารย์.
คำว่า ที่มีได้เคยสดับมา คือที่มีได้
เคยฟังอาจารย์มา. บทว่า สามํ แปลว่า
เองนั้นเที่ยว. คำว่า ตรัสรู้ คือแทงตลอด
โดยชอบอย่างยิ่ง.

ตตถ ๑ สพุพณฺณุตฺตํ ปาปฺปณฺโณติ เตสุ
 ๑ สจฺจเจสุ สพุพณฺณุภาวํ ปาปฺปณฺโณ.
 ยถา สจฺจจฺณิ ปฏฺวิชฺฌนฺตฺตา สพุพณฺณุโน
 โหนฺติ, ตถา สจฺจจฺณํ ปฏฺวิทฺตฺตา
 เอวํ วุตฺตํ. สพุพณฺณุตฺตํ ปตฺโตติปิ
 ปาโฆ. พลฺลสุ ๑ วสฺสึภาวณฺติ ทลฺลสุ
 ๑ ตถาคตฺพลฺลสุ อิสฺสรภาวํ ปาปฺปณฺโณ.
 โย โส เอวํ ภูโต, โส พุทฺโธติ
 วุตฺตํ โหติ. ตตฺถ สพุพณฺณุ ฐมฺเมสุ
 อปฺปฏิหตฺตวณฺณิมิตฺตฺตานุตฺตรวิโมกฺขาธิคฺม-
 ปริภาวิตํ ขนฺธสนฺตํ อฺปาทาย
 ปณฺณตฺติโก, สพุพณฺณุตฺตปทฺฐจฺณํ वा
 สจฺจจฺณิสมฺโพธิ อฺปาทาย ปณฺณตฺติโก
 สตฺตวิเสโส พุทฺโธ. เอตฺตวตฺตา อตฺถโต
 พุทฺธวิภาวณา กตฺวา โหติ.

คำว่า และทรงถึงความ เป็นสัมพัญญ
 ในธรรมนั้น ความว่า และถึงความ เป็น
 พระสัมพัญญในสัจจะเหล่านั้น. ท่าน
 ผู้แทงตลอดสัจจะทั้งหลาย ย่อมเป็น
 พระสัมพัญญด้วยประการใด, ท่านกล่าว
 อย่างนี้ เพราะพระองค์ทรงแทงตลอด
 สัจจะทั้งหลายด้วยประการนั้น. ปาฐะ
 เป็น สพุพณฺณุตฺตํ ปตฺโตติ ดังนี้ก็มี (ความ
 อย่างเดียวกัน). คำว่า ทรงถึงความ เป็น
 ผู้ชำนาญในกำลังทั้งหลาย ความว่า
 ทรงถึงอิสรภาพในกำลังของพระตถาคต
 ทั้ง ๑๐. มีอรรถาธิบายว่า พระผู้มีพระ
 ภาคเจ้าพระองค์นั้นใด ทรงเป็นอย่างนี้,
 พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็น
 พุทฺธะ. สัตวิเศษผู้มีพระบัญญัติ อาศัย
 ฌันธสันดานซึ่งอบรมแล้ว ด้วยการบรรลุ
 วิโมกข์อันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นนิमितแห่ง
 ญาณอันปัจฉัยอะไร ๆ ไม่ขัดขวางในธรรม
 ทั้งหมดนั้น, หรือผู้มีพระนามบัญญัติ
 อาศัยการตรัสรู้พร้อมด้วยพระปัญญาอัน
 ยิ่งซึ่งสัจจะ ซึ่งมีความเป็นพระสัมพัญญ
 เป็นปทฺฐฐาน ชื่อว่า พุทฺธะ. ด้วยคำเพียง
 เท่านั้น เป็นอันกระทำอธิบายพุทฺธะโดย
 อรรถ.

๑๖๒. อิทานิ พุญฺญชฺชนโต วิภาวณฺโต
 พุทฺโธติ เกณฺภูเจเน พุทฺโธติอาทิมาห.

๑๖๒. บัดนี้ ท่านเมื่อจะอธิบายโดย
 พญฺญชฺชนะ จึงกล่าวคำว่า คำว่า พุทฺโธ

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๑

ตตถ ยถา โลกเก อวคนุตตา อวคโตติ
 วุจจติ, เอวํ พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ.
 ยถา ปณฺณโสเสสา วาตา ปณฺณสุเสสาติ
 วุจฺจนฺติ, เอวํ โฟเรตา^๑ ปชายาติ
 พุทฺโธ. สพุพฺพญฺญตฺตาย พุทฺโธติ สพุพ-
 ฌมฺมพุชฺฌนสมตฺตถาย พุทฺธิยา พุทฺโธติ
 วุตฺตํ โหติ. สพุพฺพทสฺสาวิตฺตาย พุทฺโธติ
 สพุพฺพธมฺมานํ ฅาณจกฺขฺนา ทิฏฺฐตฺตา
 พุทฺโธติ วุตฺตํ โหติ. อนนฺวณนเญยตฺตาย
 พุทฺโธติ อณฺวณน อโพนียโต สยเมว
 พุทฺธตฺตา พุทฺโธติ วุตฺตํ โหติ.

ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระ-
 นามว่า พุทฺธะ ด้วยอรรถว่าอะไรเป็นต้น.
 ในคํานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนาม
 ว่า พุทฺธะ ด้วยอรรถว่า ตรัสรู้สัจจะ
 ทั้งหลาย เหมือนอย่างในทางโลก บุคคล
 ผู้หยั่งลงแล้วเรียกว่า อวคโต (ผู้หยั่งลง).
 โดยวิเคราะห์ว่า โฟเรตา ปชายาติ พุทฺโธ
 (แปลว่า ผู้ยังหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้ ชื่อ พุทฺโธ)
 เหมือนอย่าง ปณฺณโสเสสา วาตา กล่าวว่
 ปณฺณสุเสสา (แปลว่า ลมที่ทําใบไม้ให้แห้ง
 ชื่อว่า ปณฺณสุเสสา). คำว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงพระนามว่า พุทฺธะ ด้วยความที่พระองค์
 เป็นพระสัมพันธฺญ มื่อรธาธิบายว่า
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า
 พุทฺธะ ด้วยพระปัญญา อันสามารถที่จะ
 ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง. คำว่า พระผู้มีพระ-
 ภาคเจ้า ทรงพระนามว่า พุทฺธะ ด้วย
 ความที่พระองค์ทรงเห็นธรรมทั้งปวง
 มื่อรธาธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงพระนามว่า พุทฺธะ เพราะทรงเห็น
 ธรรมทั้งปวงด้วยญาณจักขุ. คำว่า
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า
 พุทฺธะ ด้วยความที่พระองค์ไม่ต้อง
 ให้คนอื่นแนะนำ มื่อรธาธิบายว่า
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า

^๑ โฟเรนฺโตติปิ ปาโง.

วิสวิตาย พุทฺโธติ นานาคณวิสวณโต^๑
 ปทุมมิมิ วิสวณฺเณ^๒ พุทฺโธติ วุตฺตํ โหติ.
 ชีณาสวสงฺขาเตน พุทฺโธติอาทีนึ จหิ
 ปริยาเยหิ จิตฺตสงฺโกจกรรมมุปฺปหาเนน
 นิตฺทากุชยวิพุทฺโธ ปุริโส วยิ สพุพ-
 กิเลส นิตฺทากุชยวิพุทฺธตฺตา พุทฺโธติ วุตฺตํ
 โหติ. สงฺขา สงฺขาทนฺติ อตฺถโต เอกตฺตา
 สงฺขาเตนาติ วจนฺสุส โกฎฺจาเสนาติ
 อตฺถโต. ตณฺหาเลปทีฏฺจิลปาภาเว
 นิรูปเลปสงฺขาเตน. สวาสนานํ สพุพ-
 กิเลสานํ ปหีนตฺตา เอกนฺตวจนเนน
 วิเสเสตฺวา เอกนฺตวิตฺธาโคติอาที วุตฺตํ.
 เอกนฺตนิฏฺกิลเสติ ราคโทสโมหวิเสเสหิ
 สพุพกิเลสเหหิ นิฏฺกิลเส. เอกายนฺมคฺคํ
 คโตติ พุทฺโธติ คมนตฺถานํ ธาตุํ
 พุชฺฌนตฺถตฺตา พุชฺฌนตฺถาปี ธาตุโย
 คมนตฺถา โหนติ, ตสฺมา เอกายนฺมคฺคํ
 คตตฺตา พุทฺโธติ วุตฺตํ โหติ.

พุทฺธะ เพราะเหตุที่พระองค์ทรงตรัสรู้
 ด้วยพระองค์เองเท่านั้น เพราะไม่ต้อง
 ให้คนอื่นทำให้ตรัสรู้.

สองบทว่า วิสวิตาย พุทฺโธ (ซึ่งแปลว่า
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า
 พุทฺธะ ด้วยความที่พระองค์เป็นผู้เบิกบาน)
 มีอรรถาธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงพระนามว่า พุทฺธะ ด้วยอรรถว่า
 เบิกบานเหมือนดอกบัว เพราะทรง
 เบิกบานด้วยพระคุณต่าง ๆ. ด้วยคำ
 อันเป็นปริยายทั้ง ๖ มีคำว่า พระผู้มี-
 พระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า พุทฺธะ
 ด้วยส่วนที่พระองค์ทรงมีอาสวะสิ้นแล้ว
 เป็นต้น มีอรรถาธิบายว่า พระผู้มี-
 พระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า พุทฺธะ
 เพราะพระองค์ทรงตื่นวิเศษแล้ว ด้วย
 ความสิ้นไปแห่งความหลับคือกิเลสทั้งปวง
 ดุจบุรุษผู้ตื่นวิเศษแล้ว ด้วยความสิ้นไป
 แห่งความหลับฉะนั้น ด้วยการละธรรม
 อันกระทำจิตให้หดหู่. เพราะคำว่า สงฺขา
 สงฺขาคติ เป็นอย่างเดียวกันโดยเนื้อความ
 คำว่า สงฺขาเตน จึงมีเนื้อความเท่ากับว่า

^๑ม. นานาคณวิสวณโต.

^๒อ. วิสวณฺเณ.

^๓จ. ราคโทสโมหาวเสเสหิ.

โกฏฐาเสน (แปลว่าโดยส่วน). ด้วยส่วนที่ไม่มีมีการเข้าไปฉาบไว้ เพราะไม่มี ความฉาบไว้ คือ ตัณหา และความฉาบไว้คือทิวฐิ. เพราะความที่พระองค์ทรงละกิเลสทั้งปวง พร้อมทั้งวาสนาท่านจึงกล่าวคำว่า พระองค์ทรงมีราคะไปปราศแล้ว โดยส่วนเดียว ให้ต่างกันด้วย คำว่า โดยส่วนเดียว. คำว่า ไม่มีกิเลสโดยส่วนเดียว ความว่า ไม่มีกิเลสด้วยกิเลสทั้งปวงที่เหลือจาก ราคะ โทสะ โมหะ. คำว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า พุทฺธะ ด้วยอรรถว่า เสด็จไปสู่เอกายนมรรค มีอรรถาธิบายว่า เพราะเหตุที่ธาตุทั้งหลาย ซึ่งมีอรรถว่าไป ก็มีความหมายว่า ตรัสรู้ แม้ธาตุทั้งหลาย ซึ่งมีอรรถว่า ตรัสรู้ ก็ย่อมมีความหมายว่าไปได้. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงพระนามว่า พุทฺธะ เพราะเหตุที่พระองค์เสด็จไปสู่เอกายนมรรค.

เอกายนมคฺโคติ เจตฺถ :

ก็ในคำว่า เอกายนมรรค นี้ ท่านกล่าวโดยขนานชื่อทางว่า อยนะ ในบรรดาชื่อเป็นอันมากแห่งทางว่า :

“มคฺโค ปนฺโถ ปโถ ปชฺชโ
อณฺชลฺ ฏฺฐมายนํ

“มคฺโค แปลว่า ทาง ปนฺโถ แปลว่า
ทาง ปโถ แปลว่า ทาง ปชฺชโ

นาวา อุตฺตรเสตุ ๑
กุลฺโล ๑ ภิสฺสิ สงฺกโม"ติ"^๑
มคฺคสฺส พหุสฺส นามेषฺส อยฺยนาเมน
วุตฺโต.

แปลว่า ทาง อญฺชสิ แปลว่า ทาง
วญฺมํ แปลว่า ทาง อยฺยํ แปลว่า
ทาง นาวา แปลว่า เรือ อุตฺตรเสตุ
แปลว่า สะพานสำหรับข้ามแม่น้ำ
กุลฺโล แปลว่า ฟ่อง ภิสฺสิ แปลว่า
เปล สงฺกโม แปลว่า เครื่องข้าม".

ตสฺมา เอกมคฺคภูโต มคฺโค, น
เทวธาปถภูโตติ อตฺถเ. อถวา เอกเณ
อโยตพฺโพ มคฺโคติ เอกายนฺมคฺโค.
เอกเณนาติ คณสงฺคณิกํ ปหาย ปวิเวเกณ
จิตฺเตน. อโยตพฺโพติ ปฏิปชฺชิตพฺโพ.
อโยนฺติ วา เอกเณนาติ อโยเน, สํสวารโต
นิพฺพานํ คจฺจนฺตีสฺสิ อตฺถเ. เอกเณ
อโยเน เอกายเน.

เพราะฉะนั้น ทางจึงเป็นทางสายเดียว,
อธิบายว่า ไม่ใช่ทางสองแพร่ง. อีกประการ
หนึ่ง ทางที่บุคคลคนเดียวจะพึงไป
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เอกายนฺมรรค
(แปลว่า ทางที่คนเดียวจะพึงไปได้). คำว่า
คนเดียว ได้แก่ จิตทีละความคลุกคลี
ด้วยหมู่สังัด. คำว่า จะพึงไป คือจะพึง
ดำเนินไป. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อโยนะ
ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุไป, ความว่า ไปสู่
นิพพานจากสงสาร. ทางของท่านผู้เป็น
เอกทั้งหลาย ชื่อว่า เอกายนะ.

เอกเกติ เสฏฺฐา, สพฺพสฺสตฺตเสฏฺฐา ๑
สมฺมาสมฺพุทฺธา,^๒ ตสฺมา เอกายนฺมคฺโคติ
สมฺมาสมฺพุทฺธานํ อโยนฺภูโต มคฺโคติ
วุตฺตํ โหติ. อโยตีสฺสิ วา อโยเน,
คจฺจนฺติ ปวตฺตตีสฺสิ อตฺถเ. เอกสฺมี อโยเน
มคฺโคติ เอกายนฺมคฺโค, เอกสฺมีเยว

คำว่า ท่านผู้เป็นเอก คือท่านผู้ประเสริฐ
สุด, ก็ท่านผู้ประเสริฐสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง
ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย,
เพราะฉะนั้นจึงมีอรรถอธิบายว่า คำว่า
เอกายนฺมรรค แปลว่า ทางอันเป็นที่
ดำเนินของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย.

^๑ พ. จุฬ. ๓๐/๒๗๗.

^๒ ส. สพฺพสฺสตฺตเสฏฺฐา ๑ สมฺมาสมฺพุทฺธา.

พุทธศาสนา ปวตฺตมาโน มคฺโค, น
อญฺญตฺถาติ วุตฺตํ โหติ. อปีจ เอกํ
อยตีติ เอกายโน, ปุพฺพภาเค
นानามุขภาวนานยปฺปวตฺโต^๑ อปรภาเค
เอกํ นิพฺพานเมว คจฺจตีติ วุตฺตํ
โหติ, ตสฺมา เอกายนมคฺโคติ
เอกนิพฺพานคมนมคฺโคติ อตฺถ.

เอโก อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิ อภิ-
สมฺพุทฺโธติ พุทฺโธติ น ปเรหิ พุทฺธตฺตา
พุทฺโธ, ก็ ปน สยเมว อนุตฺตรํ
สมฺมาสมฺโพธิ อภิสฺมฺพุทฺธตฺตา พุทฺโธติ
วุตฺตํ โหติ. **อพุทฺธิวิหตตฺตา**
พุทฺธิปฏิลาภา พุทฺโธติ พุทฺธิ พุทฺธิ
โพโธติ ปริยายวจฺนเมตฺ. ตตฺถ ยถา
นีลรตฺตคฺณโยคา "นีโล ปญฺญ รตฺโต
ปญฺญ"ติ วุจฺจติ, เอวํ พุทฺธคฺณโยคา^๒
พุทฺโธ"ติ ญาเปตฺ วุตฺตํ โหติ.^๓

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อยโน ด้วยอรรถว่า
ไป, ความว่า ไป คือเป็นไป. มีอรรถาธิบาย
ว่า ทางที่ไปในธรรมอันเอก เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า เอกายนมรรค, ได้แก่ ทางที่เป็น
ไปอยู่ในพระพุทธศาสนาแห่งเดียวเท่านั้น,
ไม่เป็นไปในศาสนาอื่น. อีกประการหนึ่ง
ชื่อว่า เอกายนะ ด้วยอรรถว่า ไปสู่
ธรรมชาติอันเดียว, มีอรรถาธิบายว่า
ทางที่เป็นไปโดยนัยแห่งภาวนา อันมีมุข
ต่าง ๆ กันในเบื้องต้น ย่อมไปสู่นิพพาน
อย่างเดียวกันนั้นในภายหลัง, เพราะ
ฉะนั้น คำว่า เอกายนมรรค จึงมีความ
เท่ากับว่า เป็นทางไปสู่นิพพานอันเดียว.

คำว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า
พุทธะ ด้วยอรรถว่า ตรัสรู้สัมมา-
สัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม พระองค์
เดียว มีอรรถาธิบายว่า ทรงพระนามว่า
พุทธะ เพราะมิได้ตรัสรู้กับบุคคลเหล่าอื่น,
เป็นอย่างไรเล่า คือ ชื่อว่า พุทธะ เพราะ
ตรัสรู้บุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วย
พระองค์เองนั้นเทียว. คำว่า ทรงพระนาม
ว่า พุทธะ เพราะทรงขจัดเสียซึ่งความ
ไม่มีปัญญาตรัสรู้ เพราะทรงได้ซึ่ง

^๑ ฉ. นานามุขภาวนานยปฺปวตฺโตปี.

^๒ อ. พุทฺธคฺณโยคา.

^๓ ฉ. ปโตตฺถเก โหตีติ ปาโจ น ทิสฺสตี.

พระปัญญาตรัสรู้ มีคำอธิบายว่า คำว่า พุทธิ พุทธิ โฟโร นี้เป็นคำโดยปริยาย. ในคำนั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อจะให้เข้าใจว่า ทรงผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะทรงประกอบด้วยคุณ คือ ความตรัสรู้ เหมือนอย่าง "ผ้าที่เรียกว่า ผ้าสีเขียว ผ้าสีแดง" เพราะประกอบด้วยคุณ คือ สีเขียว สีแดง.

ตโต ปริ พุทธิโรติ เนติ
 นามนุตติอาทิ "อตถมมุตตา อัย
 ปณฺณตติ"ติ ฉาปนตถํ วุตตํ. ตตถ
 มิตฺตา สหยา. อมจฺจา ภจฺจา.
 ญาติ ปีตฺตฺกฺกชิกกา. สาลอหิตา
 มาตฺตฺกฺกชิกกา. สมณฺา ปพฺพชฺชูปคตา.
 พฺราหฺมณฺา โภวาทิโน, สมิตปาป-
 พาทิตปาปา วา^๑. เทวตา สกฺกาทโย
 พฺรหฺมาโน จ. วิโมกฺขนฺติกนฺตติ วิโมกฺโข
 อรหตฺตมคฺโค, วิโมกฺขสฺส. อนฺโต
 อรหตฺตผลํ, ตสฺมี วิโมกฺขนฺเต. ภวํ
 วิโมกฺขนฺตีกํ นาม. สพฺพญฺญภาโว
 นาม^๒ หิ อรหตฺตมคฺเคน สีขฺมตติ,
 อรหตฺตผลโตทเย สีทฺโร หิตติ, ตสฺมา
 สพฺพญฺญภาโว วิโมกฺขนฺเต ภโว หิตติ.

เบื้องหน้าแต่นั้น คำว่า พุทธิโรติ เนติ นามิ (ที่แปลว่า พระนามว่า พุทธะ นี้ มิใช่ใครตั้ง) ดังนี้เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อจะให้เข้าใจว่า "พระบัญญัตินี้เป็นไปตามอรรถ". ในบรรดาคำเหล่านั้น มิตร ได้แก่ สหาย. อามาศย์ ได้แก่ ผู้ที่พระราชาทรงชุบเลี้ยง. ญาติ ได้แก่ คนที่อยู่ในฝ่ายบิดา. สาลอहित ได้แก่ คนที่อยู่ฝ่ายมารดา. สมณะ ได้แก่ คนที่เข้าถึงบรรพชา. พราหมณ์ ได้แก่ พวกพราหมณ์ที่ชื่อว่า โภวาทิ (คือกล่าวว่าเป็นเจริญ), หรือพวกพราหมณ์ผู้มีบาปอันสงบแล้ว มีบาปอันลอยแล้ว. เทวตา ได้แก่ พวกเทวดามีท้าวสักกะเป็นต้น, และพวกพรหมทั้งหลาย. คำว่า มิในที่นี้สุด

^๑ อ. จ.

^๒ ฉ. ปโตตถก นามาติ ปาโง น ทิสฺสติ.

ปฏ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๑

แห่งวิโมกข์ อธิบายว่า วิโมกข์ ได้แก่ อรหัตมรรค, ที่สุดแห่งวิโมกข์ ได้แก่ อรหัตผล, พระนามนี้มีในที่สุดแห่งวิโมกข์ นั้น จึงชื่อว่า มีในที่สุดแห่งวิโมกข์. จริงอยู่ ธรรมดาว่า ความเป็นพระสัมพัญญยอม สำเร็จได้ด้วยอรหัตมรรค, เมื่ออรหัตผล ผุดขึ้น ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้ว, เพราะ ฉะนั้นสัมพัญญภาพ จึงเป็นอันว่ามีใน ที่สุดแห่งวิโมกข์.

ตัม เนमितติกมปิ^๑ นาม วิโมกฺขนุเต
ภวํ นาม โหติ. เตเน วุตตัม
“วิโมกฺขนุติกเมตํ พุทฺธานํ ภควนฺตานุ”ติ.
โพธิยา มุเล สห สพฺพญฺญุตญ-
ญานสฺส ปฏิลาภาติ มหาโพธิรุกฺขมุเล
ยถาวุตตกฺขณฺเ สพฺพญฺญุตญฺญานสฺส
ปฏิลาภาน สห. สจฺฉิกา ปญฺจตฺตติ
อรหตฺตผลสจฺฉิกิริยาเย, สพฺพธมฺมสจฺฉิ-
กิริยาเย วา ชาตา ปญฺจตฺตติ. ยทิตฺถํ
พุทฺโธติ ยา อยํ พุทฺโธติ ปญฺจตฺตติ.
^๒ อยํ พุชฺฌชนโต พุทฺธวิภาวนา.^๒

แม้เนमितติกนามนั้น ก็ชื่อว่ามีในที่สุดแห่ง วิโมกข์. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่ “คำว่า พุทโธนี้เป็นพระนาม อันมีในที่สุด แห่งวิโมกข์ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ทั้งหลาย. คำว่า **พร้อมด้วยการได้เฉพา** ซึ่ง**พระสัมพัญญุตญาณ** ณ **ดวงโพธิ- พฤษ** ความว่า **พร้อมกับการได้เฉพา** พระสัมพัญญุตญาณ ในขณะที่ตามที่กล่าว แล้ว ณ **ดวงแห่งมหาโพธิพฤษ**. คำว่า **เป็นสัจฉิกาบัญญัติ** คือเป็นพระบัญญัติ ที่เกิดขึ้นด้วยการกระทำให้แจ้ง ซึ่ง อรหัตผล, หรือด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่ง ธรรมทั้งปวง. คำว่า **พระนามว่า พุทโธ** นี้ ความว่า พระบัญญัติว่า พุทโธนี้ใด.

^๑ ม. เนमितติกมปิ.

^{๒-๒} อ. ไปตฺถเก เอเต ปาจา น ทิสฺสนฺติ.

"ยถา พุทฺเธน เทสิตา"ติ
 คาถาปาทสุส ปน อิมินา ปทภาชนิเย
 วุตตตฺเถน อยํ สันนุทฺธา : อานา-
 ปานสุสตีโย จ ยถา พุทฺเธน เทสิตา,
 เยน ปกาเรน เทสิตา. ยถา-สทฺเทน
 สงฺคหิตา ทส ยถตฺถา จ ยถา
 พุทฺเธน เทสิตา, เยน ปกาเรน
 เทสิตาติ ปการตฺถสุส จ ยถา-สทฺทสุส,
 สภาวตฺถสุส จ ยถาสทฺทสุส สรุเปก-
 เสสวเสน เอกเสสํ กตฺวา "ยถา"ติ
 วุตตฺนฺติ เวทิตพฺพํ. ปทภาชนิเย ปนสุส
 ยถตฺถสุส เอกกสุส โยชนาวเสน
 "เทสิโต"ติ เอกวจนํ กตํ.

"โสติ คณฺหุจเ วา โหติ ปพฺพชิตฺโต
 วา"ติ วุตตตฺตา อาทิปเทปิ ยสุส
 คณฺหุจสุส วา ปพฺพชิตสุส วาติ
 วุตตเมว โหติ. โลกตฺถเ วุตฺโตเยว.
 ปภาเสตีติ อตฺตโน ฌานสุส ปากฺกํ
 กโรตีติ อตฺถเ. **อภิสมฺพุทฺธตฺตาติ**

พระบัญญัตินี้เป็นการยังพุทธะให้แจ่มแจ้ง
 โดยพยัญชนะ.

บาทคาถาว่า "ยถา พุทฺเธน
 เทสิตา" มีคำเทียบเคียงกับอรรถที่
 กล่าวไว้ในบทภาชนิเยนี้ดังต่อไปนี้ : ก็
 อานาปานสติพระพุทฺธเจ้าทรงแสดงแล้ว
 ด้วยประการใด, คือทรงเทศนาแล้วด้วย
 ประการใด. ก็อรรถตามสภาวะ ๑๐
 ประการ ที่สังเคราะห์ด้วย ยถา-ศัพท์
 พระพุทฺธเจ้าทรงแสดงแล้วด้วยประการใด,
 คือเทศนาแล้วด้วยประการใด ฟังทราบว่
 บทว่า "ยถา" ท่านกล่าวว่าจะทำให้เป็น
 เอกเสส ด้วยอำนาจสรูปกเสสแห่ง
 ยถา-ศัพท์ อันมีอรรถว่า ประการ, และ
 แห่ง ยถา-ศัพท์ อันมีอรรถว่า สภาวะ
 ด้วยประการดังนี้แล. ส่วนในบทภาชนิเย
 แห่งคํานั้น ท่านกระทำเอกวจนะว่า
 "เทสิโต" ด้วยอำนาจการประกอบที่ละ
 บท ๆ ในอรรถตามสภาวะทั้งหลาย.

เพราะได้กล่าวไว้แล้วว่า "บทว่า
 โส ความว่า จะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต
 ก็ตาม" ดังนี้ จึงเป็นอันกล่าวว่ แห่ง
 คฤหัสถ์หรือแห่งบรรพชิตใด แม้ในอาทิบท
 นั้นเอง. อรรถว่าโลก ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้
 แล้วทีเดียว. คำว่า ย่อมสว่างไสว

สาวกปารมีณาณนปี ปฏิวิฑฐภาเวน.
โสภาเสตีติ กามาวจรภูตํ โลกํ.
ภาเสตีติ รูปาวจรภูตํ โลกํ. ปภาเสตีติ
อรูปาวจรภูตํ โลกํ.

อริยฌานนุตติ อรหตฺตมคฺคณานํ.
มฬิกกา มุตฺโตติ มฬิกาย มุตฺโต.
มฬิกาทิ นินหาโร วุจฺจติ. มฬิยา
มุตฺโตติปิ ปาโจ. ฐมรชา มุตฺโตติ
ฐมโต ๑ รชโต ๑ มุตฺโต. ราวคฺคณา
วิปฺปมุตฺโตติ ราวคฺคเน จนฺทสฺส อาสนฺนุปกุ-
กิลลสฺสตา ทูวิหิ อุปสคฺเคหิ
วิเสเสตฺวา วุตฺตํ. ภาสเต อิติ
สโสภาสญฺเจเน. ตปเต อิติ สเตชญฺเจเน.
วิโรจเต อิติ วุจฺจญฺเจเน. เอวเมวณฺติ^๑
เอวํ เอวํ. ยสฺมา ปน จนฺโทปิ สยํ
ภาสนฺโต ตปนฺโต วิโรจนฺโต อิมํ
โสภาสโลกํ โสภาเสติ, ภิกฺขุ ๑
ปญฺญา ย ภาสนฺโต ตปนฺโต วิโรจนฺโต

ความว่า ย่อมกระทำให้ปรากฏแห่งญาณ
ของตน. คำว่า เพราะเป็นผู้รู้พร้อม
เฉพาะ คือ รู้พร้อมเฉพาะด้วยความเป็น
ผู้แทงตลอด แม้ด้วยสาวกปารมีญาณ.
คำว่า ย่อมให้แจ่มใส คือ ย่อมยังโลก
อันเป็นชั้นกามาวจรให้แจ่มใส. คำว่า
ย่อมให้สว่าง คือ ย่อมยังโลกอันเป็นชั้น
รูปาวจรให้สว่าง. คำว่า ย่อมให้แจ่มแจ้ง
คือ ย่อมยังโลกอันเป็นชั้นอรูปาวจรให้
แจ่มแจ้ง.

บทว่า อริยฌานํ ได้แก่ อรหัต-
มรรคญาณ. สองบทว่า มฬิกกา มุตฺโต
แปลว่า พ้นแล้วจากหมอก. น้ำค้าง
เรียกว่า หมอก. บาลีเป็น มฬิยา มุตฺโต
ดังนี้ก็มี. สองบทว่า ฐมรชา มุตฺโต
แปลว่า พ้นแล้วจากควันและจากธุลี.
สองบทว่า ราวคฺคณา วิปฺปมุตฺโต
(แปลว่า พ้นแล้วจากการจับของราหู) ท่าน
กล่าวให้พิเศษด้วยอุปสรรค ๒ ตัว เพราะ
ราหูเป็นอุปกิลเลสใกล้ของดวงจันทร์. คำว่า
ย่อมยังโลกให้สว่าง ท่านกล่าวด้วย
อรรถว่า มีแสงสว่าง. คำว่า ย่อมยังโลก
ให้เปล่งปลั่ง ท่านกล่าวด้วยอรรถว่า
มีเดช. บทว่า ย่อมยังโลกให้ไพโรจน์

^๑ เอวเมวณฺติปิ ปาโจ.

อิมิ ขนฺธาทีโลกิ ปญฺญาเย โอบาสเตติ,
ตสฺมา อุมฺยตฺราปี "ภาสเต"ติ^๑ อวตฺวา
"ภาสเต" อิจฺเจว วุตฺตํ.

เอวํ หิ วุตฺเต เหตุตฺถปิ^๒ วุตฺโต
เหติ. อติวิสทตราภสฺสุริโยปมํ อคฺคเหตฺวา
กสฺมา จนฺโทปมา คหิตาติ เจ ?
สพฺพกิเลสปริฬาหฺวปฺสเมน สนฺตสฺส
ภิกฺขุโน สนฺตคฺคณยฺตฺตจนฺโทปมา
อนฺจจฺฉวีกาติ คหิตาติ เวทิตพฺพํ.
เอวํ อานาปานสฺสตีภาวนาสีทฺฐิสาทกํ
โยคาวจรํ ฤนิตฺวา อิมานิ เตรส
ไวทานเน ญาณานีติ ตานิ ญาณานิ
นิกเมตฺวา ทสฺเสตีติ.

ท่านกล่าวด้วยอรรถว่างดงาม. บทว่า
เอวเมวํ ตตฺถเป็น เอวํ เอวํ. ก็เพราะ
แม้ดวงจันทร์สว่างไสวเปล่งปลั่งไพโรจน์
เอง ย่อมยังโอกาสโลกนี้ให้สว่างไสว,
และภิกษุเมื่อสว่างไสวเปล่งปลั่งไพโรจน์
ด้วยปัญญา ย่อมยังโลก มีชั้นโลก
เป็นต้นนี้ให้สว่างไสวด้วยปัญญา, ฉะนั้น
ท่านจึงมิได้กล่าวว่า "ภาสเต" แม้ใน
ทั้งสองแห่ง กล่าวว่่า "ภาสเต" เท่านั้น.

ก็เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้ ย่อมเป็นอันกล่าว
แม้อรรถแห่งเหตุ. หากจะมีผู้สงสัยถาม
ว่า ท่านมิได้ถือเอาอุปมาด้วยพระอาทิตย์
ซึ่งมีรัศมีแรงกล้าอย่างยิ่งกว่า แล้วถือเอา
อุปมาด้วยดวงจันทร์เพราะเหตุไร ? ตอบ
ว่า พึงทราบว่่า ท่านถือเอาอุปมาด้วย
ดวงจันทร์อันประกอบด้วยคุณอันสงบว่า
สมควรแก่ภิกษุผู้สงบ ด้วยความเข้าไป
สงบความเร่าร้อนเพราะกิเลสทั้งปวง.
ท่าน ครั้นสดุดีพระโยคาวจร ผู้ยังความ
สำเร็จแห่งอานาปานสติภาวนา ให้สำเร็จ
อย่างนี้แล้ว จึงแสดงย้าญาณเหล่านั้นว่า
ญาณในไวทาน ๑๓ เหล่านี้ ดังนี้แล.

ไวทานญาณนิตฺเทศวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาไวทานญาณนิเทศ จบ.

^๑ อ. ภาสตีติ.

^๒ อ. ไปตฺถเก ปิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

๕. สโตการิญาณนิตุเทศวณณนา

๑๖๓. สโตการิญาณนิตุเทศ
 มาติกา ยํ อธิ ภิกขุติ อิมสมิ สาสเน
 ภิกขุ. อัยํ หิ เอตถ อธิ-สทุโท
 สพุพปการอานาปานสูตติสมาธินิตุพตต-
 กสูต ปุคฺคสูต สนฺนิสูตยภูตสาสน-
 ปริทีปนํ, อญฺเฐสาสนสูต ตถาภาว-
 ปฏิสฺสธโน จ. วุตฺตํ เหตุ "อิธเว
 ภิกฺขเว สมณํ ๗เปฯ สูญฺญา
 ปรปฺปวาทา สมณฺเห อญฺเฐ"ติ.^๑

อรณฺณคโต वा रुक्ขมูลคโต
 वा สูญฺญาकारคโต वाติ อิทมสูต
 อานาปานสูตติสมาธิภาวนานรूपเสนาสน-
 ปรिकุคฺหปริทีปนํ. อิมสูต หิ ภิกฺขุโน
 ทิมฺรตฺตํ รูปาทิสฺสู อารมฺมณฺสุ อนฺุวิสภู
 จิตฺตํ^๒ อานาปานสูตติสมาธิอารมฺมณํ
 อภिरูหิตुं न अिजुच्चति, गुणฺโคณयुत्तरโ
 विय उप्पถमेव ธาวติ. ตสฺมา

๕. พรณนาสโตการิญาณนิตุเทศ

๑๖๓. จะวินิจฉัยในสโตการิญาณ-
 นิตุเทศสืบต่อไป ในมาติกา คำว่า อธิ ภิกขุ
 แปลว่า ภิกษุในพระศาสนานี้. ก็อธิ-ศัพท์
 ในพระบาลีนี้ กำหนดแสดงพระศาสนา
 อันเป็นที่อาศัยของบุคคลผู้ยังอานาปาน-
 สติสมาธิ ซึ่งมีประการทั้งหมดให้บังเกิด,
 และปฏิเสธภาวะอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น.
 ข้อนี้ สมด้วยพระบาลีที่พระผู้มีภาคเจ้า
 ตรัสไว้ดังนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะ
 ในศาสนานี้เท่านั้น ๗ลฯ ลัทธิ อื่นว่างเปล่า
 จากสมณะเหล่านี้ และว่างจากสมณะ
 (ผู้ตั้งอยู่ในมรรควิปัสสนาเพื่อได้มรรค)
 เหล่าอื่น" ดังนี้.

คำว่า ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี
 ไปสู่เรือนว่างก็ดี นี้เป็นคำกำหนด
 แสดงการกำหนดถือเอาเสนาสนะ อัน
 สมควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิ
 ของภิกษุนั้น. จริงอยู่ จิตของภิกษุนั้น
 ซึ่งพลุกพล่านไปตามอารมณ์ทั้งหลายมีรูป
 เป็นต้น ตลอดกาลนาน ย่อมไม่ปรารถนา
 เพื่อจะขึ้นสู่อารมณ์แห่งอานาปานสติสมาธิ

^๑ ม. มุ. ๑๒/๑๒๘, อัง. จตุกก. ๒๑/๓๒๓,

อญฺเฐภีติปิ ปาไซ, อ. อญฺเฐติ.

^๒ อ. จิตฺตํ สมมา.

เสยฺยถาปี นาม โคโป กุฏฺเฐนุยา
 สพุพฺพิ ชีริ ปิวิตฺวา วฑฺฒิตฺถิ กุฏฺวาจฺฉิ
 ทเมตฺถกาโม เหนฺโต อปเนตฺวา เอกมฺนุเต
 มหนฺตํ ฌมฺภํ นิขนิตฺวา ตตฺถ โยตฺเตน
 พนฺุชฺเฌยฺย, อถสฺส โส วจฺฉิ อิตฺ
 จิตฺ ๑ วิปฺสนฺุทิตฺวา ปลายิตฺถิ
 อสฺกฺโกนฺุโต ตเมว ฌมฺภํ อฺปนฺิสฺสีเทยฺย
 วา อฺปนฺิพฺชฺเชยฺย วา, เอวเมว อิมินาปี
 ภิกฺขุณา ทิสมฺรตฺถิ รุปรารมฺมณาทิส-
 ปานวฑฺฒิตฺถิ ทฺฐจฺจิตฺถิ ทเมตฺถกาเมน
 รุปราทิอารมฺมณโต อปเนตฺวา อรณฺญํ
 วา รุกฺขมฺมูลํ วา สฺถมฺภาคารํ วา
 ปเวเสตฺวา ตตฺถ อสฺสาสปสฺสาสถมฺภ
 สติโยตฺเตน พนฺุชิตฺพุพฺพิ.

เอวมสฺส ตํ จิตฺถิ อิตฺ จิตฺ ๑
 วิปฺสนฺุทิตฺวาปี ปุพฺเพ อัจฺฉินฺุณารมฺมณํ
 อลภมานํ สติโยตฺถิ ฉินฺุทิตฺวา ปลายิตฺถิ
 อสฺกฺโกนฺุตํ ตเมวารมฺมณํ อฺปนฺิจารปฺปนา-
 วเสน อฺปนฺิสฺสีทติ เจว อฺปนฺิพฺชฺชติ ๑.
 เตนาหุ. ไปราณา :

ย้อมเล่นไปนอกทางอย่างเดียว ดูจรด
 อันเทียมด้วยโคโกง. เพราะฉะนั้นมีอุปมา
 เหมือนอย่างนายโคบาล ประสงค์จะฝึก
 ลูกโคโกง ผู้ตีมน้ำนมทั้งปวงของแม่โคนม
 โกง เติบโตแล้ว ฟังพรากจากแม่โคนม
 แล้วบักเสาใหญ่ไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง ล่าม
 ด้วยเชือกที่เสาใหญ่ นั้น, ที่นั้น ลูกโคนั้น
 ของเขาก็เดินไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่
 สามารถจะหนีไปได้ ก็จะฟังหมอบแอบ
 หรือนอนแอบเสานั้นนั้นนั่นเทียว ฉันใด,
 ข้ออุปไมยก็ฉันนั้นนั่นแหละ ภิกษุแม้
 ประสงค์จะฝึกจิตที่ชั่วซึ่งเติบโตด้วยการ
 ตีมรสแห่งอารมณ์ มีรูปารมณเป็นต้น
 ลึนกาลนาน ฟังพรากจากอารมณ์ มีรูป
 เป็นต้นแล้วเข้าไปสู่ป่า หรือโคนไม้ หรือ
 เรือนว่าง แล้วผูกไว้ด้วยเชือก คือสติ
 ที่เสา คือลมหายใจเข้าลมหายใจออก ณ
 สถานที่นั้น.

จิตนั้นของเธอ แม้เดินรนไปข้างโน้นข้างนี้
 อย่างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่ได้สั่งสมมาใน
 กาลก่อน ไม่สามารถจะตัดเชือก คือ สติ
 หนีไปได้ ก็ย้อมเข้าไปจับเข้าไปแนบอาศัย
 อารมณ์นั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจอุปจาร
 และอัปปนา. ด้วยเหตุนี้ พระโบราณา-
 จารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่ :

ปญ. อานาปานสต. ป-ท. ๑๑

“ยถา ฌมฺเภ นิพนฺธเยย
 วจฺฉํ ทมฺ^๑ นโร อิต
 พนฺธเยยเววํ สกํ จิตฺตํ
 สติยารมฺมณ ทพฺพนุ”ติ^๒

เอวมสฺส ตํ เสนาสนํ ภาวนานุรูป
 โหติ.

อถวา ยสฺมา อิทํ กมฺมฏฺจานปฺปเภเท
 มุฑฺธฏฺตํ สพฺพพฺุฑฺธปฺจเจกพฺุฑฺธพฺุฑฺธ-
 สาวกานํ วิเสสาธิตมทิฏฺฐธมฺมุสฺสขวิหาร-
 ปทฺฐจฺานํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺจานํ
 อิตฺติปฺริสฺหตฺติอสุสฺสาทิสทฺทสฺมากุลํ
 คามนฺตํ อปฺริจฺจชิตฺวา น สุกฺริ
 ภาเวตุํ สทฺททกณฺฏกตฺตา ฌมานสฺส.
 อคฺคามเก ปน อรณฺญเเว สุกฺริ
 โยคาวจเรณ อิทํ กมฺมฏฺจานํ
 ปฺริคฺคเหตฺวา อานาปานจตฺตฤชฺฌมานํ^๓
 นิพฺพตฺเตตฺวา ตเทว ปาทกํ กตฺวา
 สงฺขารे สมฺมุสฺสิตฺวา อคฺคผลํ อรหตฺตํ
 ปาปฺณิตฺตุํ ตสฺมา ตสฺส อนุรูปํ เสนาสนํ
 อุปฺทิสฺนุโต ภควา “อรณฺญคโต

“นรชนในโลกนี้เมื่อจะฝึกลูกโค ฟัง
 ผูกไว้ที่เสา ฉับใด พระโยคาวจร
 ก็ฟังผูกจิตของตนให้มันไว้ในอารมณ์
 ด้วยสติเหมือนฉับนั้น”.

เสนาสนะนั้นย่อสมควรแก่ภาวนา สำหรับ
 พระโยคีนันด้วยประการฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง อานาปานสติกรรมฐานนี้
 เป็นยอดในประเภทแห่งกรรมฐาน เป็น
 ปทัญฐานแห่งการบรรลุคุณวิเศษ และ
 การอยู่เป็นสุขในที่สุดธรรมของพระพุทธรเจ้า
 พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกทั้งปวง
 การที่ไม่สละบ้านอันนี้ออ้อ ด้วยเสียงหญิง
 ชาย ช้าง ม้า เป็นต้น แล้วเจริญไม่ใช่
 กระทำได้ง่าย เพราะฌานมีเสียงเป็น
 เสียงนหนาว. แต่ในป่าอันหาบ้านมิได้
 พระโยคาวจรกำหนดกรรมฐานนี้ ยังฌาน
 ทั้ง ๔ ซึ่งมีอานาปานะเป็นอารมณ์ให้
 บังเกิด กระทำฌานทั้ง ๔ ซึ่งมีอานาปานะ
 เป็นอารมณ์นั้นนั้นแหละ ให้เป็นบาท แล้ว
 พิจารณาสังขาร บรรลุอรหัตซึ่งเป็นผล

^๑ ส. ทมฺ.

^๒ สมฺนุตปาสาทิกา. ๑/๔๙๗, วิสุทฺธิมคฺค.

๒/๕๕, สุมงฺคฺวิลาสินี. ๒/๔๗๙, ปปญฺจสุทฺธิ.

๑/๓๔๐.

^๓ ฉ. อานาปานจตฺตฤชฺฌมานํ.

วา"ติอาทิมาน, ตเถว เถโร.

วตฺถุวิชาจฺริโย วีย หิ ภควา,
 โส ยถา วตฺถุวิชาจฺริโย นครภูมึ
 ปสฺสิตฺวา สฺมุจฺจ อฺปปริกฺขิตฺวา "เอตถ
 นครํ มาเปถา"ติ อฺปทิสฺติ, โสตฺถินา จ
 นครเ นินฺนุจฺเจเต ราชกฺุลโต มหาสกฺกการํ
 ลภติ, เอวเมว^๑ โยคาวจฺรสฺส อฺนุรูป
 เสนาสนํ อฺปปริกฺขิตฺวา "เอตถ
 กมฺมฏฺฐานํ อฺนุญฺญชิตฺพฺพนุ"ติ อฺปทิสฺติ,
 ตโต ตตฺถ กมฺมฏฺฐานมฺนุญฺจตฺเตน โยคินา
 กเมน อรหฺตฺเต ปตฺเต "สมฺมาสมฺพุทฺโธ
 วต โส ภควา"ติ มหฺนตฺ สกฺกการํ
 ลภติ.

อโย ปน ภิกฺขุ "ทีปิสฺทิสฺโส"ติ วุจฺจติ.
 ยถา หิ มหาทีปฺราชา อรญฺเณ
 ตินคฺหนํ วา วนคฺหนํ วา ปพฺพตคฺหนํ

อันเลิศกระทำให้ง่าย. เพราะฉะนั้น พระ-
 ผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงชี้เสนาสนะ
 อันสมควร แก่พระโยคาวจรนั้น
 จึงตรัสคำว่า "ไปสู่ป่า ก็ดี" ดังนี้เป็นต้น,
 พระเถระก็ได้กล่าว อย่างนั้นเหมือนกัน.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า เปรียบ
 เหมือนอาจารย์ ผู้เชี่ยวชาญในวิชาดู
 พื้นที่, พระองค์ทรงพิจารณาเสนาสนะ
 อันสมควรแก่พระโยคาวจรแล้วทรงชี้ว่า
 "เธอพึงประกอบกรรมฐาน ณ ที่นี้",
 ลำดับนั้น เมื่อพระโยคีย์ผู้ประกอบเนื่อง ๆ
 ซึ่งกรรมฐาน ณ ที่นั้นได้บรรลุอรหัตแล้ว
 โดยลำดับ ย่อมได้สักการะใหญ่ว่า
 "พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็น
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้าหนอ" ดังนี้
 เปรียบเหมือน อาจารย์ผู้เชี่ยวชาญในวิชา
 ดูพื้นที่ เห็นพื้นที่ควรจะสร้างเป็นเมืองแล้ว
 เข้าไปพิจารณาด้วยดีชี้ว่า "ท่านทั้งหลาย
 จงสร้างเมือง ณ ที่นี้". ก็เมื่อเมืองได้
 สำเร็จแล้วโดยความสวัสดิ ย่อมได้
 สักการะใหญ่ จากราชสกุล ฉะนั้น.

อนึ่ง ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่า "เหมือนกับ
 พญาเสือเหลือง". เหมือนอย่างว่า
 พญาเสือเหลืองใหญ่ แอบอาศัยัญญา

^๑ ฉ. เอวเมว.

วา นิสฺสาย นิสฺสียิตฺวา วณฺมทิสฺสโคกณฺณ-
 สุกฺราทโย มิเค คณฺหาติ, เอวเมว^๑
 อยฺม อรณฺดาทิสฺส กมฺมฏฺจานมนุญฺญชฺชุตโต
 ภิกฺขุ ยถากุณฺเณ โสตาปตฺติสกฺทาคามิ-
 อนาคตามิอรหตฺตมคฺเค เจว อริยผลานิ
 ๑ คณฺหาตีติ เวทิตพฺโพ.

เตนาหุ โปราณา :

“ยถาปิ ทีปโก นาม
 นิสฺสียิตฺวา คณฺหาตี^๒ มิเค
 ตถาวายฺม พุทฺธปฺตฺโต
 ยุตฺตโยโค วิปฺสฺสโก
 อรณฺดํ ปวิสิตฺวาน
 คณฺหาติ ผลมุตฺตมนุ”ติ^๓”

เตนสฺส ปฺรกกมฺชวโยคฺคภูมึ อรณฺดา-
 เสนาสนํ ทสฺเสนุตโต “อรณฺดาคโต
 วา”ติอาทิมาน^๔.

หรือชฎปา หรือชฎฎเขาในปา ย่อมจับเนื้อ
 มีกระปือปากวางและสุกรเป็นต้น ฉันได,
 ภิกษุนี้เมื่อประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งกรรมฐาน
 อยู่ในปาเป็นต้น ก็เหมือนฉันนั้น
 พึงทราบว่าย่อมถือเอาโสดาปัตติมรรค
 สกทาคามิมรรค อนาคตามิมรรค อรหัต-
 มรรค และอริยผลทั้งหลายตาม ลำดับ.

ด้วยเหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลาย
 จึงกล่าวไว้ว่า :

“ธรรมด่าว่า พญาเสือเหลืองเร้น
 อยู่แล้ว ย่อมจับเนื้อได้แม้ฉันได
 พระพุทธบุตรนี้ก็เหมือนฉันนั้น ผู้มี
 ความเพียรอันประกอบแล้ว เจริญ
 วิปัสสนาเข้าไปสู่ปา ย่อมถือเอา
 ผลอันอุดม” ดังนี้.

ด้วยเหตุนี้ ท่านเมื่อจะแสดงเสนาสนะ
 ปาอันเป็นภูมิแห่งการประกอบกำลัง แห่ง
 ความเพียรของพระโยคินั้น จึงกล่าวคำว่า
 “ไปสู่ปากก็ตาม” ดังนี้ เป็นต้น.

^๑ ฉ. เอวเมว. ^๒ อี. คณฺหาเต.

^๓ มิลินทปญฺหา. ๔๗๖.

^๔ วิสฺสุทฺธิมคฺค. ๒/๕๖, สมนุตฺตปาสาทิกา.

๑/๔๙๘, สุมงฺคลวิลาสินี. ๒/๔๘๑,

ปฺปญฺจสุทฺธิ. ๑/๓๔๒.

ตตถ^๑ อรรถนคโตติ อปริ
 วุตตลกขณั ยงกิลุจิ ปวิเวกสุขั อรรถนั
 คโต. รุกขมุลคโตติ รุกขสมิปี คโต.
 สุนุณาการคโตติ สุนุณั วิวิตโตกาสิ
 คโต. เอตถ จ จเปตวา อรรถนณจ
 รุกขมุลณจ อวเสสิ สตตวิธเสนาสนั^๒
 คโตปี "สุนุณาการคโต"ติ วตตุวภูฏติ.
 นววิธั หิ เสนาสนั. ยถาห "โส วิวิตตั
 เสนาสนั ภาชติ อรรถนั รุกขมุล
 ปพพตั กนุทริ คิริคุหิ สุนานั วนปตถั
 อพโฆกาสิ ปลาลปนุชนุ"ติ.^๓ เอวมสสุ
 อุตตตยานุกูลั ธาตุจரியานุกุลณจ
 อานาปานสสุติภาวนานุรูปิ เสนาสนั
 อุปทิสิตวา อสิยานุทจจปกุชิกิ สนต-
 มิริยาปถั อุปทิสนุโต นิสิตติ อาห.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ไปสู่ป่า**
 คือไปสู่ป่า อันเป็นความสุขทางปวิเวก
 แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะได้กล่าวไว้
 แล้วข้างหน้า. คำว่า **ไปสู่โคนไม้** คือ
 ไปสู่ที่ใกล้ต้นไม้. คำว่า **ไปสู่เรือนว่าง**
 คือไปสู่โอกาสที่สงัดว่างเปล่า. ก็ในที่นี้
 เว้นป่าและโคนไม้เสีย ภิกษุแม้ไปแล้วสู่
 เสนาสนะ ๗ อย่าง ที่เหลือก็ควรจะกล่าว
 ว่า "ไปสู่เรือนว่าง". จริงอยู่ เสนาสนะมี
 ๙ อย่าง. ดังตรัสไว้ว่า "ภิกษุณัณยอมเสพ
 เสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา
 ชอกเขา ถ้ำในภูเขา ป่าช้า ป่าทึบ
 กลางแจ้ง กองฟาง" ดังนี้. ท่านพระเถระ
 ครั้นชี้เสนาสนะ อันควรแก่การเจริญ
 อานาปานสติ ซึ่งเหมาะแก่ฤดูทั้ง ๓ และ
 เหมาะแก่ธาตุ และจริตของพระโยคีนั้น
 อย่างนี้แล้ว เมื่อจะชี้ถึงอิริยาบถอันสงบ
 ซึ่งเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความไม่หตหุ
 และไม่ฟุ้งซ่าน จึงกล่าวว่า **ยอมนั่ง** ดังนี้.

^๑ อิติ ปริ วิสุทฺธิมคฺเค (๒/๕๗) เจว
 สมนตปาสาทิกาย (๑/๔๙๘) จ โวลเภตพพั.
^๒ ฉ. สมนตปาสาทิกา. ๑/๔๙๘
 อวเสสสตตวิธเสนาสนั.
^๓ อภ. วิ. ๓๕/๓๒๙.

ปฏ. อานาปานสต. ป-ท. ๑๒

อถสฺส นิสฺสชฺชาย ทฬฺหภาวํ อสฺสสาส-
ปสฺสสาสนํ ปวตฺตฺนสมตฺถตฺตํ^๑ อารมฺมณ-
ปริคฺคหุปายญฺจ ทสฺสเสนฺโต **ปลฺลงฺกํ**
อาภุชิตฺวาติอาทิมาน. ตตฺถ **ปลฺลงฺกนฺติ**
สมนฺตโต อูรฺพทฺธาสนํ. **อาภุชิตฺวา**
พฺนฺธิตฺวา. อฺขุํ กายํ **ปณฺิธายาติ**
อฺปริมสฺรึรํ อฺชุกํ จเปตฺวา อภฺจฺจารส
ปิฏฺจิกณฺณเก โภภฺยิยา โภภฺยิ
ปฏิปาเทตฺวา. เอวํ หิ นิสฺสินฺนสฺส
จมฺมมํสนฺหารุณิ น ปณฺมมฺนฺติ. อถสฺส
ยา เตสํ ปณฺมมฺนปฺจฺจยา ชเนน ชเนน
เวทนา อฺปฺปชฺชชฺชเยยฺยํ ตา น อฺปฺปชฺชชฺชนฺติ.
ตาสฺส อฺนฺุปฺปชฺชชฺชมานาสฺส จิตฺตํ เอกคฺคํ
โหติ, กมฺมมฺมฺจฺจานํ น ปริปฺตติ, วุทฺธิ
ผาตี อฺปคฺจฺจติ.

ปริมุขํ สติ อฺปฺปญฺจเปตฺวา
กมฺมมฺมฺจฺจานาภิมุขํ สติ จปฺยิตฺวา. **โส**
สโตว อถสฺสสฺสตี สโต ปสฺสสฺสตีติ **โส**
ภิกฺขุ เอวํ นิสฺสีทิตฺวา เอวญฺจ **สตี**

ลำดับนั้น ท่านพระเถระเมื่อจะแสดง
ความที่การนั่งเป็นกิริยาที่มั่นคง ความที่
ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก สามารถ
จะเป็นไปได้สะดวก และอุบายที่จะ
กำหนดอารมณ์ของพระโยคีนั้น จึงกล่าว
คำว่า **คู้บัลลังก์** เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า
บัลลังก์ ได้แก่ การนั่งทับขาโดยรอบ.
คำว่า **คู้** ได้แก่ ผูกไว้. คำว่า **ตั้งกาย**
ตรง ได้แก่ ตั้งสรีระท่อนบนให้ตรง
ทำกระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนให้เงื่อนกับ
เงื่อนจรดกัน. ก็เมื่อพระโยคีนั่งอย่างนี้
แล้ว ถ่างหนังเนื้อและเอ็น ย่อมไม่เอนเอียง.
ลำดับนั้น เวทนาที่จะพึงบังเกิดขึ้นทุก ๆ
ขณะ เพราะความเอนเอียงแห่งหนังเนื้อ
และเอ็นเหล่านั้นเป็นปัจจัย ก็ย่อมไม่
เกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น. เมื่อเวทนาเหล่านั้น
ไม่เกิดขึ้นอยู่ จิตย่อมแน่วแน่, กรรมฐาน
ย่อมไม่ตกไปรอบ, ย่อมเข้าถึงความเจริญ
แผ่ไป.

คำว่า **ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า** คือ
ตั้งสติไว้เฉพาะหน้าต่อกรรมฐาน. คำว่า
ภิกษุนั้นมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก
ความว่า ภิกษุ

^๑ วิสุทธิมคฺค. ๒/๕๗, สมฺมุตปาสาทิกา. ๑/๔๙๘
ปวตฺตฺนสฺสชฺชตฺ.

อุปฐมสเปตฺวา ตํ สตี อวิชฺหนฺโต สโต
 เอว อสฺสสตี สโต ปสฺสสตี, สโตการี
 โหตีตี วุตฺตํ โหตี.

อิทานิ เยหิ ปกาเรหิ^๑ สโตการี
 โหตี, เต ปกาเร ทสฺเสตฺตํ **ทิมฺ** วา
 อสฺสสนฺโตติอาทิมาน. ตตฺถ **ทิมฺ** วา
 อสฺสสนฺโตตี **ทิมฺ** วา อสฺสสาสํ
 ปวตฺตยฺนฺโต. ตถา **รสฺสํ**. ยา ปน
 เตสํ ทิมฺรสฺสตา, สา กาลวเสน
 เวทิตพฺพา. กทาจิ หิ มนุสฺสา
 หตฺถิอฺหิอาทโย วีย กาลวเสน **ทิมฺ**
 อสฺสสนฺติ จ ปสฺสสนฺติ จ, กทาจิ
 สุนฺขสสาทโย วีย **รสฺสํ**. อญฺญถา
 หิ จุณฺณวิจฺจุนฺณา อสฺสาสปฺสฺสาสา
 ทิมฺรสฺสา นาม น โหนฺตี.

และครั้งดำรงสติอย่างนี้แล้ว เมื่อไม่ละ
 สตินั้น ชื่อว่า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจ-
 ออก, มีอรรถาธิบายว่า เป็นผู้กระทำ
 สติอยู่.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงประการที่เป็นเหตุ
 ให้ภิกษุได้ชื่อว่า เป็นผู้กระทำสติ ท่าน
 จึงกล่าวสองบทว่า **ทิมฺ** วา อสฺสสนฺโต
 ดังนี้ เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น สองบท
 ว่า **ทิมฺ** วา อสฺสสนฺโต ความว่า
 ยังลมหายใจเข้ายาวให้เป็นไปอยู่ก็ดี.
 ลมหายใจเข้าสั้นก็เหมือนกัน. ก็พึงทราบ
 ความที่ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 เหล่านั้นยาวและสั้น ด้วยอำนาจแห่งกาล.
 จริงอยู่ ในกาลบางครั้งว คนทั้งหลาย
 ย่อมหายใจเข้าและหายใจออกยาว ด้วย
 อำนาจแห่งกาลเหมือนอย่างสัตว์ทั้งหลาย
 มีช้างและงู เป็นต้น. ในกาลบางครั้งว
 ก็ย่อมหายใจเข้า และหายใจออกสั้น
 เหมือนอย่างสุนัขและกระต่าย เป็นต้น.
 ก็เมื่อถือเอาเนื้อความ โดยประการอื่น
 ลมหายใจเข้าและ ลมหายใจออก
 ที่ละเอียด ๆ ไม่ชื่อว่า เป็นลมหายใจ
 ยาวและสั้น.

ปฏ. อานาปานสต. ป-ท. ๑๒

^๑วิสุทธิมคฺค. ๒/๕๘, สมฺมุตปาสาทิกา.

๑/๔๙๙๙ เยหากาเรหิ.

ตสฺมา เต ทีฆํ กาลํ ปวิสนฺตา จ
 นิกฺขมนฺตา จ ทีฆา, รสฺสํ กาลํ
 ปวิสนฺตา จ นิกฺขมนฺตา จ รสฺสชาติ
 เวทิตพฺพา. ตตฺรารยํ ภิกฺขุ อฺปฺริ วุตฺเตหิ
 นวหากาเรหิ ทีฆํ อสฺสสนฺโต จ
 ปสฺสสนฺโต จ ทีฆํ อสฺสสามิ...
 ปสฺสสามีติ ปชานาติ. ตถา รสฺสํ.

เอวํ ปชานโต จ :

ทีโฆ รสฺสโต จ อสฺสาไส
 ปสฺสาไสปิ จ ตาทิโส
 จตฺตาโร วณฺณา วตฺตนฺติ
 นาสิกคฺเคว ภิกฺขุโนติ.

นฺวณฺณจฺจสฺส^๑ อากาธาณํ เอเกนา-
 กาทเรน กายานุปสฺสนาสติปฏฺจานภาวนา
 สมฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพา. สพฺพกายปฏิสํเวที
 อสฺสสฺสสามีติ สิกฺขติ. สพฺพกายปฏิสํเวที
 ปสฺสสฺสสามีติ สิกฺขตีติ สกฺลสฺส
 อสฺสาสกายสฺส อาทิมชฺฌปริโยธานํ
 วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต

เพราะฉะนั้น ลมหายใจเหล่านั้น เมื่อเข้า
 และออกสิ้นกาลนาน ฟังทราบว่าเป็น
 ยาว, เมื่อเข้าและออกสิ้นกาลสิ้น ฟัง
 ทราบว่าสั้น. ในข้อนั้น ภิกษุนี้เมื่อหายใจ
 เข้าและหายใจออกยาวโดยอาการ ๔
 อย่าง ที่ได้กล่าวแล้ว ข้างหน้า ย่อมรู้ชัด
 ว่า เราหายใจเข้ายาว... เราหายใจออก-
 ยาว. หายใจเข้าและหายใจออกสั้น
 ก็เหมือนอย่างนั้น.

ก็เมื่อภิกษุรู้อยู่อย่างนี้ :

ลม ๔ อย่างคือ ลมหายใจเข้ายาว
 ๑ ลมหายใจเข้าสั้น ๑ ลมหายใจออก
 ยาว ๑ ลมหายใจออกสั้น ๑ ย่อม
 เป็นไปที่ปลายจมูกนั้นทีเดียว ของ
 ภิกษุแล.

ก็การเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ของ
 ภิกษุนั้น บัณฑิตฟังทราบว่า ย่อมสำเร็จ
 ด้วยอาการอย่างหนึ่ง บรรดาอาการ ๔
 อย่าง. คำว่า ย่อมศึกษาว่าจักเป็นผู้รู้
 แจ่มกมลทั้งปวง หายใจเข้า. ย่อม
 ศึกษาว่า จักเป็นผู้รู้แจ่มกมลทั้งปวง
 หายใจออก ความว่า ภิกษุย่อมศึกษาว่า

^๑ ม. อ. จตฺนฺนจฺจสฺส, วิสฺสุทฺธิมคฺคสฺส ๒/๕๙
 อังคเว ปสฺสตีตพฺพ.

อสุสสิสุสามิติ ลิกขติ. สกลสุส
ปสุสาสกายสุส อาทิมชฺฌปริโยสานัน
วิทิตฺ กโรนุโต ปากฏํ กโรนุโต
ปสุสสิสุสามิติ ลิกขติ. เอวํ วิทิตฺ กโรนุโต
ปากฏํ กโรนุโต ฌานสมฺปยุตฺตจิตฺเตน
อสุสสติ เจว ปสุสสติ จ.

เราเมื่อกระทำ ต้นลม กลางลม และ
ปลายลมแห่งกองลม คือลมหายใจเข้า
ทั้งหมดให้ขาดแล้ว คือกระทำให้ปรากฏ
จักหายใจเข้า. ย่อมศึกษาว่า เมื่อกระทำ
ต้นลม กลางลม และปลายลมแห่ง
กองลม คือลมหายใจออกทั้งหมดให้ขาด
แล้ว คือกระทำให้ปรากฏ จักหายใจออก.
ภิกษุเมื่อกระทำให้ขาดแล้ว คือกระทำให้
ปรากฏอย่างนี้ ย่อมหายใจเข้าและหายใจ
ออกด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ.

ตสมมา "อสุสสิสุสามิ ปสุสสิสุสามิติ
ลิกขติ"ติ วุจฺจติ. เอกสุส หิ ภิกฺขุโน
จฺจนฺณวิจฺจนฺณวิสสฺส อสุสาสกาเย,
ปสุสาสกาเย วา อาทิ ปากฏฺโห ใหติ,
น มชฺฌปริโยสานัน. โส อาทิเมว
ปริคฺคเหตฺ สกฺโกติ, มชฺฌปริโยसानเน
กิลมฺติ. เอกสุส มชฺฌํ ปากฏฺโห ใหติ,
น อาทิปริโยสานัน. โส มชฺฌमेว
ปริคฺคเหตฺ สกฺโกติ, อาทิปริโยसानเน
กิลมฺติ.

เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า " ย่อมศึกษาว่า
จักหายใจเข้า จักหายใจออก". จริงอยู่
ต้นลมในกองลมหายใจเข้า, หรือใน
กองลมหายใจออกซึ่งแพร่ไปละเอียด ๆ
ย่อมปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง, กลางลม
และปลายลมหาปรากฏไม่. ภิกษุนั้นย่อม
สามารถจะกำหนดเฉพาะต้นลม อย่าง
เดียว, ย่อมลำบากที่กลางลมและ
ปลายลม. สำหรับภิกษุอีกรูปหนึ่ง กลางลม
ย่อมปรากฏ, ต้นลมและปลายลมหา
ปรากฏไม่. ภิกษุนั้นย่อมสามารถจะ
กำหนดแต่กลางลมอย่างเดียว, ย่อม
ลำบากที่ต้นลมและปลายลม.

เอกสุส ปริโยสานัน ปากฏํ ใหติ, น
อาทิมชฺฌํ. โส ปริโยสานันเยว ปริคฺคเหตฺ

สำหรับภิกษุอีกรูปหนึ่ง ปลายลมย่อม
ปรากฏ, ต้นลมและกลางลมหาปรากฏไม่.

สกฺโกติ, อาทิมชฺเฌ กิลมติ. เอกสฺส
สพฺพํ ปากฺกํ โหติ, โส สพฺพมฺปิ
ปริคฺคเหตุํ สกฺโกติ, น กตฺถจि กิลมติ.
ตาทิเสน ภวิตพฺพนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห
"สพฺพกายปฺปฏิสํเวที"ติอาทิ.

ตตฺถ สิกฺขตฺติ เอวํ สมฺภูติ
วายมติ. โย วา ตถาภฺตสฺส สํวโร,
อฺยเมตฺถ อธิสึลสิกฺขา. โย วา
ตถาภฺตสฺส สมาริ, อํยํ อธิจิตฺตสิกฺขา.
ยา ตถาภฺตสฺส ปญฺญา, อํยํ
อธิปญฺญาสิกฺขาติ อิมํ ทิสฺโส
สิกฺขาโย ตสฺมี อารมฺมเณ ตาย
สตียา เตน มนสิกาเรน สิกฺขติ อาเสวติ
ภาเวติ พหุสึกรโธตีติ เอวเมตฺถ อตฺถ
ทญฺจพฺโพ.

ตตฺถ ยสฺมา ปุริมนเยน เกวลํ
อสุสฺสิตพฺพํ ปสุสฺสิตพฺพเมว จ, น
อญฺญํ กิณฺจิก กาทพฺพํ, อิตฺโต ปญฺจาย
ปน ญานุปฺปาทนาทีสุ โยโค กรณียะ,
ตสฺมา ตตฺถ "อสุสฺสามิติ ปชานาติ

ภิกษุ นั้นย่อมสามารถจะกำหนดปลายลม
อย่างเดียวกัน, ย่อมลำบากที่ต้นลมและ
กลางลม. สำหรับภิกษุอีกรูปหนึ่ง ย่อม
ปรากฏทั้งหมด, ภิกษุ นั้นย่อมสามารถ
กำหนดทั้งหมด, ย่อมไม่ลำบาก ณ ที่
ไหน ๆ. ท่านพระเถระเมื่อจะแสดงว่า
อันภิกษุ พึงเป็นเช่นภิกษุ นั้น จึงกล่าว
ธรรมว่า "รู้แจ้งกองลมทั้งปวง" ดังนี้
เป็นต้น.

ในคํานั้น คำว่า ย่อมศึกษา ความว่า
ย่อมสืบต่อ ย่อมพยายามอยู่อย่างนี้.
อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความ ในข้อนี้ว่า
สังวรของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด, นี้เป็น
อธิศีลสิกขาในข้อนี้. สมาริของภิกษุผู้เป็น
อย่างนั้นอันใด นี้เป็นอธิจิตตสิกขา.
ปัญญาของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด นี้
เป็นอธิปัญญาสิกขา ภิกษุย่อมศึกษา คือ
ย่อมเสพจนคฺัน ย่อมเจริญ ย่อมกระทำ
ให้มากซึ่งสิกขา ๓ ดังกล่าวมานี้ ด้วย
สติ นั้น ด้วยมนสิการนั้น ในอารมณฺ์นั้น.

ในข้อนั้น เพราะเหตุว่า ภิกษุ พึงหายใจ
เข้าและหายใจออกอย่างเดียวกัน ตามนัย
แรก, ไม่ต้องกระทำอะไร ๆ อย่างอื่น,
แต่พึงกระทำความเพียร ในการทำญาณ
ให้เกิดขึ้นเป็นต้น ตั้งแต่นี้ไป, เพราะฉะนั้น

ปัสสสามีติ ปชานาติ^๑ จุตตมาน-
 กาลวเสน ปาฬิ วตฺวา อิตฺ ปญฺจาย
 กตฺตพฺพสฺส ฌานุปฺปาทาทีโน^๒
 อาการสฺส ทสฺสนตฺถิ "สพฺพกายปฺปฏิสฺสเวที
 อสฺสสิสฺสามิ" ติอาทีนา นเยน อนาคต-
 กาลวเสน ปาฬิ อาโรปีตาติ เวทิตพฺพา.

ในข้อนั้น ฟังทราบวา ท่านพระเถระ
 กล่าวพระบาลี ด้วยอำนาจปัจจุบันกาล
 ว่า "อัสสสามีติ ปชานาติ ปัสสสามีติ
 ปชานาติ" (แปลว่าภิกษุย่อมรู้ว่าจัก
 หายใจเข้า ย่อมรู้ว่าจักหายใจออก) ดังนี้
 เท่านั้น แล้วยกพระบาลีขึ้น ด้วยอำนาจ
 อนาคตกาล โดยนัยว่า "สพฺพกาย-
 ปฺปฏิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามิ" (แปลว่า จักรู้
 แจกกองลมทั้งปวง หายใจเข้า) เป็นต้น
 เพื่อแสดงอาการมีการทำญาณให้เกิดขึ้น
 เป็นต้น ซึ่งจะพึงกระทำตั้งแต่นี้ไป.

ปัสสมุภยํ กายสังขารํ ๗เปฯ
 สิกฺขตฺติ โอฟาริกํ อสฺสาสปสฺสาสสังขาตํ
 กายสังขารํ ปัสสมุภนฺโต ปฏฺิปปส-
 สมุภนฺโต นิโรธนฺโต วุปลเมนฺโต
 อสฺสสิสฺสามิ ปัสสสิสฺสามิตฺติ^๓ สิกฺขตฺติ.

คำว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักระงับ
 กายสังขาร หายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก
 ความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักระงับ
 คือสงบ ดับ เข้าไปสงบกายสังขาร
 กล่าวคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 ที่หยาบ หายใจเข้าหายใจออก.

ตเตรวํ โอฟาริกสฺซุมตา จ
 ปัสสทฺธิ จ เวทิตพฺพา, อิมสฺส หิ
 ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย
 จ จิตฺตญฺจ สทฺรธา โหนฺติ โอฟาริกา.

ในพระบาลีนั้น ฟังทราบความที่
 ลมหายใจเข้าลมหายใจออกเป็นลมหยาบ
 และละเอียด และความระงับอย่างนี้,
 ก็กายและจิตของภิกษุนี้ในกาลก่อน คือ

^๑ สมนุตปาสาทิกา. ๑/๕๐๓ ปชานาติเตว,
 อ. ปชานาติติ เจว.
^๒ อ. ฌานุปปาทาทีโน.
^๓ อ. ปัสสสิสฺสามิตฺติ วา.

ปฏฺิ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๒

กายจิตตานัน โอฟาริกตเต อวุปสนุตเต
 อสฺสาสปฺสฺสาสาปี โอฟาริกา โหนฺติ,
 พลวตฺรา หุตฺวา ปวตฺตฺนฺติ, นาสิกกา
 นปฺปโหติ, มุเชน อสฺสสนฺโตปี
 ปสฺสสนฺโตปี ติฏฺฐติ. ยทา ปนฺสฺส
 กาโยปี จิตฺตมฺปี ปรีคฺคฺหิตา โหนฺติ,
 ตทา เต สฺนฺตา โหนฺติ วุปฺสนฺตา.
 เตสุ วุปฺสนฺเตสุ^๑ อสฺสาสปฺสฺสาสา
 สฺขุมา หุตฺวา ปวตฺตฺนฺติ, "อตฺถิ นุ โข,
 นตฺถิ"ติ วิเจตพฺพาทกรปฺปตฺตา^๒ โหนฺติ.

เสยฺยถาปี ปุริสฺสฺส ธาวิตฺวา ปพฺพตา
 วา โอรุหิตฺวา มหาภาริ วา สีสฺโต
 โอรุเปตฺวา^๓ จิตฺตฺสฺส โอฟาริกา
 อสฺสาสปฺสฺสาสา โหนฺติ, นาสิกกา
 นปฺปโหติ, มุเชน อสฺสสนฺโตปี
 ปสฺสสนฺโตปี ติฏฺฐติ. ตทา ปเนสฺ ตํ
 ปริสฺสมํ วิเนเทตฺวา นฺหาตฺวา^๔ จ

ในกาลที่ยังไม่ได้กำหนด ย่อมมีความ
 กระวนกระวายเป็นธรรมชาติหยาบ. เมื่อ
 ความที่กายและจิตยังหยาบไม่สงบ แม้
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ก็ย่อม
 หยาบ, เป็นธรรมชาติมีกำลังอย่างยิ่ง
 เป็นไป, จมูกไม่พอ(หายใจ), ภิษุยอมยื่น
 หายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างทางปาก.
 แต่เมื่อใดแม้กายแม้จิตของภิกษุ นั้น เป็น
 ธรรมชาติได้กำหนดแล้ว, เมื่อนั้นกาย
 และจิตเหล่านั้น ย่อมสงบคือเข้าไปสงบ.
 เมื่อกายและจิตเหล่านั้น เข้าไปสงบลม-
 หายใจเข้าและลมหายใจออก ย่อมเป็น
 ธรรมชาติละเอียดเป็นไป, ย่อมเป็น
 ธรรมชาติถึงอาการที่จะต้องค้นคว้าว่า
 "มีอยู่, หรือไม่มีหนอ".

อุปมาเหมือน เมื่อบุรุษวิ่งลงมาจากภูเขา
 ปลงภาระอันใหญ่ลงจากศีรษะก็ดี แล้ว
 ยืนอยู่ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 อันหยาบย่อมมี, จมูกยอมไม่เพียงพอ,
 ย่อมยื่นหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้าง
 ทางปาก. แต่เมื่อใดบุรุษนั้นบรรเทาความ
 เหน็ดเหนื่อยนั้นแล้ว อาบน้ำและดื่ม

^๑ สมนุตปาสาทิกา. ๑/๕๐๔ สฺนฺเตสุ.

^๒ วิสุทธิมคฺค. ๒/๖๒. วิเจตพฺพาทกรปฺปตฺตา.

^๓ อ. อารุเปตฺวา. ^๔ จ. นฺหาตฺวา.

ปิวิตฺวา จ อลฺลสาฎกํ หทยเย กตฺวา
 สีสาย ฉายาย นิปนฺโน โหติ, อถสฺส
 เต อสฺสาสปฺสฺสาสา สุขุมมา โหนฺติ
 “อตุถิ นฺ ชฺ, นตุถิ”ติ วิเจตพฺพา-
 การปฺปตฺตา,^๑ เอวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน
 อปริคฺคหิตกาเลติ วิตุถาเวตพฺพํ. ตถา
 หิสฺส ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล
 “โฬฬาริโกฬฬาริก กายสงฺขารे ปฺสฺสมุญฺหมี”ติ
 อาภอกสมนฺนนาหารมนสิกาโร นตุถิ,
 ปริคฺคหิตกาเล ปน อตุถิ.

เตนสฺส อปริคฺคหิตกาลโต ปริคฺคหิตกาเล
 กายสงฺขาริ สุขุมิ โหติ. เตนาหุ
 ไปราณา :

“สารทฺเธ กาเย จิตฺเต จ^๒
 อธิมตฺตํ ปวตฺตติ
 อสารทฺธมฺหิ กายมฺหิ
 สุขุมํ สมฺปวตฺตติ”ติ.

วางผ้าเป็ยกไว้ตรงหัวใจ นอนอยู่ได้ร่วมอัน
 เย็น, ที่นั่นลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 เหล่านั้นของเขาย่อมเป็นธรรมชาติละเอียด
 ถึงอาการที่จักพึงค้นหาว่า “มีอยู่, หรือ
 ไม่มีหนอ” ดังนี้ฉันใด, พึงยังข้อความ
 ให้พิสดารว่า สำหรับภิกษุนี้ก็ฉันนั้น
 เหมือนกัน ในเวลาที่ยังมิได้กำหนด. จริง
 อย่างนั้น ในกาลก่อน คือในกาลที่ยังมิได้
 กำหนด ความค้ำึง ความนึกและการ
 กระทำไว้ในใจว่า “เราจะระงับกายสังขาร
 ที่หยาบ ๆ” ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น,
 แต่ย่อมมีอยู่ในกาลที่ได้กำหนดแล้ว.

ด้วยเหตุนั้น ในกาลที่ได้กำหนดต่อจาก
 กาลที่มิได้กำหนด กายสังขารของภิกษุ
 นั้น ย่อมเป็นธรรมชาติละเอียด, ด้วยเหตุ
 นั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าว
 ไว้ว่า :

“เมื่อกายและจิต มีความกระวน-
 กระวาย ลมหายใจ ย่อมเป็นไปมี
 ประมาณยิ่ง เมื่อกายไม่มีความ
 กระวนกระวายแล้ว ลมหายใจ
 ย่อมเป็นไปละเอียด”.

^๑ วิสุทธิมคฺค. ๒/๖๒ วิเจตพฺพตฺตาการปฺปตฺตา.

^๒ วิสุทธิมคฺค. ๒/๖๓ กายจิตฺเต จ.

ปริศนาคเหปี^๑ โอฟาริโก, ปจฺมชฺฌมานุ-
 ปจาเร สุขุโม. ตสฺมิมฺปิ โอฟาริโก,
 ปจฺมชฺฌมานุ สุขุโม. ปจฺมชฺฌมานุ จ
 ทุตฺติยชฺฌมานุ ปจาเร จ โอฟาริโก,
 ทุตฺติยชฺฌมานุ สุขุโม. ทุตฺติยชฺฌมานุ
 จ ตตฺติยชฺฌมานุ ปจาเร จ โอฟาริโก,
 ตตฺติยชฺฌมานุ สุขุโม. ตตฺติยชฺฌมานุ จ
 จตฺตตฺตชฺฌมานุ ปจาเร จ โอฟาริโก,
 จตฺตตฺตชฺฌมานุ อติสุขุโม อปฺปวตฺตติเมว
 ปาปฺปณาติ. อิทํ ตาว ทิฆฏิกานก-
 สํยุตฺตภาณกานํ มตฺตํ.

มชฺฌิมภาณกา ปน “ปจฺมชฺฌมานุ
 โอฟาริโก, ทุตฺติยชฺฌมานุ ปจาเร สุขุโม”ติ
 เอวํ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌมานโต อุตฺตรปฺริชฺ-
 ฌมานุ ปจาเรปิ สุขุมตรํ อิจฺฉนฺตุติ.
 สพฺพเพสฺสเยว ปน มเตน อปฺริศฺศหิตกาเล
 ปวตฺตตฺตกายสงฺขารโ ปริศฺศหิตกาเล
 ปฏฺิปปสฺสสมฺภตฺติ, ปริศฺศหิตกาเล ปวตฺต-
 ตฺตกายสงฺขารโ ปจฺมชฺฌมานุ ปจาเร ๗เปฯ
 จตฺตตฺตชฺฌมานุ ปจาเร ปวตฺตตฺตกายสงฺขารโ
 จตฺตตฺตชฺฌมานุ ปฏฺิปปสฺสสมฺภตฺติ. อยํ ตาว

แม้ในขณะที่กำหนดลมหายใจยังหยาบ,
 ในขณะที่อุปจารแห่งปฐมฌานละเอียด. แม้
 ในขณะอุปจารแห่งปฐมฌานนั้นหยาบ,
 ในขณะปฐมฌานละเอียด, ในขณะ
 ปฐมฌานและในขณะอุปจารแห่งทุติยฌาน
 ยังหยาบ, ในขณะทุติยฌานละเอียด.
 ในขณะทุติยฌานและในขณะอุปจารแห่ง
 ตติยฌานยังหยาบ, ในขณะตติยฌาน
 ละเอียด. ในขณะตติยฌานและในขณะ
 อุปจารแห่งจตุตถฌานยังหยาบ, ในขณะ
 จตุตถฌานละเอียดถึง ถึงซึ่งความไม่เป็น
 ไปทีเดียว. นี่เป็นมติของอาจารย์ผู้กล่าว
 ทิฆฏิกาย และอาจารย์ผู้กล่าวสังยุต-
 นิกายก่อน.

ส่วน อาจารย์ผู้กล่าวมัชฌิมนิกาย
 ปรารธนาลมหายใจที่ละเอียดอย่างยิ่ง
 แม้ในขณะอุปจารแห่งฌานที่สูง ๆ ขึ้นไป
 กว่าฌานชั้นต่ำ ๆ อย่างนี้ว่า “ในขณะ
 ปฐมฌานลมหายใจหยาบ, ในขณะอุปจาร
 แห่งทุติยฌานละเอียด” ดังนี้. ก็ตามมติ
 ของท่านอาจารย์ทั้งหมดที่เดียว กายสังขาร
 ที่เป็นไปในกาลที่ยังมิได้กำหนด ย่อมระงับ
 ในกาลที่กำหนดแล้ว, กายสังขารที่เป็น
 ไปในกาลที่กำหนดแล้ว ย่อมระงับใน

^๑ ก. ปริศฺศหิตกาเลปิ.

สมณ นโย.

วิปัสสนายัม ปน อปริคคหิตกาเล
 ปวตตุตกายสงฺขารโ^๑ โอฟาริโก, มหา-
 ภูตปริคคเห สุขุโม. โสปี โอฟาริโก,
 อุปาทารูปปริคคเห สุขุโม. โสปี
 โอฟาริโก, สกลรูปปริคคเห สุขุโม. โสปี
 โอฟาริโก, อรูปปริคคเห สุขุโม. โสปี
 โอฟาริโก, รูปารูปปริคคเห สุขุโม. โสปี
 โอฟาริโก, ปัจจยปริคคเห สุขุโม. โสปี
 โอฟาริโก, สปุปฺปัจจยนามรูปทสฺสนเน
 สุขุโม. โสปี โอฟาริโก, ลกฺขณาร-
 มฺมณิกวิปัสสนาย^๒ สุขุโม.

อุปจารแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขาร
 ที่เป็นในอุปจารแห่งจตุตถฌาน ย่อม
 ระงับในจตุตถฌาน. นัยในสมณะ
 เท่านั้นก่อน.

ส่วนในทางวิปัสสนา กายสังขาร
 ที่เป็นไปในกาลที่ยังมิได้กำหนดหยาบ,
 ในขณะที่กำหนดมหาภูตรูปละเอียด. แม้
 กายสังขารในขณะที่กำหนดมหาภูตรูปนั้น
 ก็ยังหยาบ, ในขณะที่กำหนดอุปาทายรูป
 ละเอียด. แม้กายสังขารในขณะที่กำหนด
 อุปาทายรูปนั้น ก็ยังหยาบ, ในขณะที่
 กำหนดรูปทั้งสี่ละเอียด. แม้กายสังขาร
 ในขณะที่กำหนดรูปทั้งสี่นั้น ก็ยังหยาบ,
 ในขณะที่กำหนดนามละเอียด. แม้
 กายสังขารในขณะที่กำหนดนามนั้น ก็ยัง
 หยาบ, ในขณะที่กำหนดรูปและนาม
 ละเอียด. แม้กายสังขารในขณะที่กำหนด
 รูปและนามนั้น ก็ยังหยาบ, ในขณะที่
 กำหนดปัจจยละเอียด. แม้กายสังขาร
 ในขณะที่กำหนดปัจจยนั้น ก็ยังหยาบ,

^๑ วิสฺสุทฺธิมคฺค. ๒/๖๔, สมนุตฺตปาสาทิกา. ๑/๕๐๕,
 อปริคคเห ปวตฺโต กายสงฺขารโ.

^๒ วิสฺสุทฺธิมคฺค. ๒/๖๕ ลกฺขณารมฺมณิกาย
 วิปัสสนาย, คณฺฐิปปเท ปน
 "ติลกฺขณารมฺมณิกวิปัสสนายา"ติ ทิสฺสุตฺติ.

โสปี ทุพฺพลวิปัสสนาย โอฟาริโก,
พลวิปัสสนาย สุขุโม. ตตฺถ ปุพฺเพ
วุตฺตนเยเนว ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิเมน
ปจฺฉิเมน ปฏิปฺปสฺสทฺธิ เวทิตพฺพา.
เอวเมตฺถ โอฟาริกสุขุมตา ปฏิปฺปสฺสทฺธิ
จ เวทิตพฺพา. อัย ตาเวตฺถ กายานุ-
ปัสฺสนาวเสน วุตฺตสฺส ปจฺมจตุกกสฺส
อนุปฺพทพทวณฺณนา.

ยสฺมา^๑ ปเนตฺถ อิทเมว จตุกกํ
อาทิกมฺมิทสฺส กมฺมฏฺฐานวเสน วุตฺตํ,
อิตฺรานิ ปน ตีณิ จตุกกานิ เอตฺถ
ปตฺตชฺชฎานสฺส เวทนาจิตฺตธฺมมานุ-
ปัสฺสนาวเสน, ตสฺมา อิมํ กมฺมฏฺฐานํ
ภาเวตฺวา อานาปานจตุกกชฺชฎานปทฺฐ-
จานาย วิปัสฺสนาย สห ปฏิสัมภิตาหิ
อรรหตฺตํ ปาปฺณิตฺกามาเนน อาทิกมฺมิเกน

ในขณะที่เห็นนามรูป พร้อมทั้งปัจจัย
ละเอียด. แม้กายสังขารที่เห็นนามรูป
พร้อมทั้งปัจจัยนั้น ก็ยังหยาบ, ในขณะที่
วิปัสสนาซึ่งมีลักษณะเป็นอารมณ์ละเอียด.

แม้กายสังขารในขณะที่วิปัสสนาที่หย่อน
กำลังนั้น ก็ยังหยาบ, ในขณะที่วิปัสสนา
ที่มีกำลังละเอียด. ในข้อนี้พึงทราบความ
ระงับกายสังขารต้น ๆ โดยกายสังขาร
หลัง ๆ ตามนัยที่กล่าวแล้วในก่อนนั้นแหละ.
และพึงทราบความที่กายสังขารหยาบ
และละเอียด และความระงับในข้อนี้อย่าง
นี้. นี่เป็นการพรรณนาบท โดยลำดับแห่ง
จตุกกะที่หนึ่งที่ได้กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจ
แห่งกายานุปัสสนาในอธิการนี้ก่อน.

ก็เพราะจตุกกะนี้เท่านั้น ในอานา-
ปานสติกถานี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจ
กรรมฐานแห่งกุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร,
ส่วน ๓ จตุกกะนอกจากนี้ ท่านกล่าว
ด้วยอำนาจเวทนานุปัสสนา จิตตา-
นุปัสสนา และธรรมานุปัสสนาแห่งภิกษุ
ผู้บรรลุนิพพานแล้วในปฐมจตุกกะนี้, เพราะ
ฉะนั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ประสงค์

^๑ อิตโต ปริ วิสุทฺธิมคฺเค (๒/๖๖) เจว
สมนฺตปาสาทิกาย (๑/๕๐๘) จ โวโลเกตพฺพํ.

กุลปุตฺเตน วิสุทฺธิมคฺเค^๑ วุตฺตนเยน
 สิลปฺริโสธนาทีนึ สพฺพกิจฺจานึ กตฺวา
 สตฺตงฺคสมนฺนาคตฺสฺส อัจฉริยสฺส สนฺตึเก
 ปญฺจสนฺธิกั กมฺมญฺจานั อุกฺคเหตุพฺพั.

จะเจริญกรรมฐานนี้ บรรลุอรหัตพร้อม
 ด้วยปฏิสัมภทาด้วยวิปัสสนา อันมี
 อานาปานจตุกกถาเป็นปทัฏฐฐาน ฟัง
 กระทำกิจทั้งปวง มีการชำระศีลให้บริสุทธิ์
 เป็นต้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วใน
 วิสุทฺธิมรรค แล้วฟังเรียนกรรมฐานอันมี
 สนิธิ & ในสำนักอาจารย์ผู้ประกอบด้วย
 องค์ ๗.

ตตฺริเม ปญฺจ สนฺธโย อุกฺคโห
 ปฺริปฺจฉา อุกฺกญฺจานั อปฺปนา
 ลกฺขณนฺติ. ตตฺถ อุกฺคโห นาม
 กมฺมญฺจานสฺส อุกฺคณฺหนั. **ปฺริปฺจฉา**
 นาม กมฺมญฺจานสฺส ปฺริปฺจฉนฺตี^๒
อุกฺกญฺจานั นาม กมฺมญฺจานสฺส
 อุกฺกญฺจานั. **อปฺปนา** นาม กมฺมญฺจานสฺส
 อปฺปนา. **ลกฺขณั** นาม กมฺมญฺจานสฺส
 ลกฺขณั. "เอวํ ลกฺขณมิตฺถํ กมฺมญฺจานนุ"ติ
 กมฺมญฺจานสภาวุปธารณนฺติ วุตฺตํ โหติ.

ในอธิการนั้น สนิธิ & เหล่านี้ คือ อุกคหะ
 ๑ ปฺริปฺจฉา ๑ อุกฺกญฺจานะ ๑ อปฺปนา
 ๑ ลักษณะ ๑. ในสนธิ & อย่างนั้น
 การเรียนกรรมฐาน ชื่อว่า **อุคคหะ** (แปลว่า
 การเรียน). การสอบถามกรรมฐาน ชื่อว่า
ปฺริปฺจฉา (แปลว่า การสอบถาม). ความ
 ปรากฏแห่งกรรมฐาน ชื่อว่า **อุกฺกญฺจานะ**
 (แปลว่า ความปรากฏ). ความแนบแน่น
 แห่งกรรมฐาน ชื่อว่า **อปฺปนา** (แปลว่า
 ความแนบแน่น). ลักษณะแห่งกรรมฐาน
 ชื่อว่า **ลักษณะ**. มีอรรถาธิบายว่า เข้าไป
 ทรงไว้ซึ่งสภาวะแห่งกรรมฐานว่า "กรรมฐาน
 นี้ มีลักษณะอย่างนี้".

ปฏฺิ. อานาปานสติ. บ-ท. ๑๒

^๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๑๒, สมฺมุตปาสาทิกาย
 (๑/๕๐๘) วา ปสฺสิตพฺพั.

^๒ วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๖๘, สมฺมุตปาสาทิกาย. ๑/๕๑๑
 ปฺริปฺจฉนา.

เอวํ ปญจสนุธิกํ กมฺมฏฺจํ
 อุกฺคณฺหนฺโต อตฺตนาปี น กิลมตี,
 อาจริยมฺปี น วิเหเสตี^๑ ตสฺมา โถกํ
 อุตฺทิสสาเปตฺวา พหุํ กาลํ สชฺฌายิตฺวา
 เอวํ ปญจสนุธิกํ กมฺมฏฺจํ
 อุกฺคเหตฺวา อาจริยสฺส สนฺติเก วา
 อญฺเอยตฺถ วา อญฺจารสฺส โทสยฺตฺเต
 วิหารเว วชฺเชตฺวา ปญฺจกฺสมนฺนาคเต
 เสนาสเน วสนฺเตน อุปฺจฺฉินฺนชฺชทก-
 ปลิโพเชน กตฺมาตฺตกิจฺเจเน ภาตฺตสมฺมทํ
 ปฏิวิเนเตตฺวา สุขนิสินฺเนน รตนตฺตย-
 คุณฺยานุสฺสรณฺเนน จิตฺตํ สมฺปหํเสตฺวา
 อาจริยฺคฺคฺหโต เอกปทฺมปี อปริหา-
 เปนฺเตน อิทํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺจํ
 มนสิ กาทพฺพํ.

ตตฺตฺรายํ มนสิการวฺธิ :

คณฺนา อญฺพนฺธนา
 มุสฺสนา จปฺนา สลฺลกฺขณา
 วิวฺญฺญาณา ปาริสฺสุทฺธิ
 เตสญฺจ ปฏิปฺสฺสนาติ.

ภิกษุเมื่อเรียนกรรมฐานอันมีสนธิ
 ๕ อย่างนี้ ย่อมไม่ลำบากแม้ด้วยตน,
 ย่อมไม่ทำแม้อาจารย์ให้ลำบาก. เพราะ
 ฉะนั้นพึงให้อาจารย์ยกขึ้นแสดงนิดหน่อย
 แล้ว สั่งวิธยายสิ้นกาลมาก เรียน
 กรรมฐานอันมีสนธิ ๕ อย่างนี้แล้ว เว้น
 ที่อยู่อันประกอบด้วยโทษ ๑๘ อย่าง
 ในสำนักแห่งอาจารย์หรือในที่อื่นอยู่ใน
 เสนาสนะอันประกอบด้วยองค์ ๕ ตัด
 ปลิโพธ เล็ก ๆ น้อย ๆ มีภักติกิจอันกระทำ
 แล้ว บรรเทาความเมาในภักตเสี้ย นั่งอย่าง
 สบาย ยังจิตให้ร่าเริง ด้วยการระลึกถึง
 คุณแห่งพระรัตนตรัย ไม่ทำบทแม้แต่
 บทเดียว จากการเรียนจากอาจารย์ให้
 บกพร่อง พึงมนสิการอานาปานสติ-
 กรรมฐานนี้.

วิธีมนสิการในอานาปานสติกรรมฐานนั้น
 มีดังต่อไปนี้ :

คณฺนา (การนับ) ๑ อญฺพนฺธนา
 (การตามผูก) ๑ มุสฺสนา (การถูกต้อง
 ๑ ชฺฐปฺนา (ความตั้งไว้) ๑ สลฺลกฺขณา
 (ความกำหนด) ๑ วิวฺญฺญาณา (ความ
 ไม่หมუნเวียน) ๑ ปาริสฺสุทฺธิ (ความ

^๑ สมฺมุตฺตปาสาทิกา. ๑/๕๑๑ วิเหเสตี.

ปริสุทธิ) ๑ ปฏิบัติสสนา (การพิจารณา)
มรรคผลเหล่านั้น ๑.

ตตถ คณนาติ คณนาเยว.
อนุพณนาติ อนุคมนา. มุสนาติ มุญจญ-
จานัน. จปนาติ อปฺปนา. สลุลกขณาติ
วิปัสสนา. วิวัฏฏนาติ มคฺโค. ปาริสฺสุทฺธิ
ผลํ. เตสญฺจ ปฏิปัสสนาติ ปจฺจ-
เวกฺขณา.

ในวิธีมนสิการนั้น คำว่า คณนา
แปลว่า การนับนั่นเอง. คำว่า อนุพณนา
(การตามผูก) ได้แก่ตามไป. คำว่า มุสนา
(การถูกต้อง) ได้แก่ ฐานที่ลมถูกต้อง.
คำว่า ฐปนา (การตั้งไว้) ได้แก่ อปฺปนา
(ความแนบแน่น). คำว่า สัลลักขณา
(ความกำหนด) ได้แก่ วิปัสสนา (ความ
เห็นแจ้ง). คำว่า วิวัฏฏนา (ความไม่
หมุนเวียน) ได้แก่ มรรค. คำว่า ปาริสฺสุทฺธิ
ได้แก่ ผล. คำว่า เตสญฺจ ปฏิปัสสนา
(การพิจารณามรรคผลเหล่านั้น) ได้แก่
ปัจเจกขณะคือการพิจารณา.

ตตถ อิมินา อาทิกมฺมิเกน กุลปฺตฺเตน
ปจฺมํ คณนาย อิทํ กมฺมญฺจานัน มนสิ
กาตพฺพํ. คณนฺเตน ปน ปญฺจนฺนํ
เหฏฺฐา น จเปตพฺพํ, ทสฺสนํ อฺปฺริ
น คณตพฺพํ,^๑ อนุตฺตรา ขณฺทํ น
ทสฺเสตพฺพํ. ปญฺจนฺนํ เหฏฺฐา จเปตฺตสฺส
หิ สมฺพาธ อิกาสฺเส จิตฺตฺตฺปฺปาโท
วิปฺสนฺทติ สมฺพาธ วเช สนฺนิรฺหฺตฺโคโคณ
วีย. ทสฺสนํ อฺปฺริ เนนฺตสฺส. คณน-
นิสฺสุติว จิตฺตฺตฺปฺปาโท โหติ. อนุตฺตรา

ในอธิการนั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนี้
พึงมนสิการกรรมฐานนี้ด้วยการนับก่อน.
และเมื่อนับไม่เพียงหยุดต่ำกว่า ๕, ไม่เพียง
นับเกิน ๑๐, ไม่เพียงแสดงความขาดใน
ระหว่าง. เพราะว่าเมื่อหยุดต่ำกว่า ๕
จิตตฺตฺปฺปาท ย่อมตั้งรกรงอยู่ในโอกาสอัน
คับแคบ เหมือนกับหมูโค ที่ถูกกักอยู่ใน
คอกที่คับแคบ. เมื่อนับเกินกว่า ๑๐
จิตตฺตฺปฺปาทจะพะวงในการนับนั้นเสีย.
เมื่อแสดงความขาดในระหว่าง จิตย่อม

^๑ ก. เนตพพ.

ชนุฑ์ ทสฺเสนตฺสฺส "สิขาปฺปตฺตํ นุ
ไซ เม กมฺมฏฺจํ, โน"ติ จิตฺตํ
วิกมฺปติ, ตสฺมา เอเต โทเส วชฺเชตฺวา
คณฺตพฺพํ.

คณฺนฺเตน ๑ ปจฺมํ ทนฺธคณฺนาย
ธณฺณมาปคณฺนาย คณฺตพฺพํ. ธณฺณ-
มาปโก หิ นํพํ ปุเรตฺวา "เอกนฺ"ติ
วตฺวา โอภิตฺติ, ปุณฺ ปุเรนฺโต กิณฺจ
กจฺวริ ทิสฺวา ฉทฺเทนฺโต "เอกํ เอกนฺ"ติ
วทติ. เอเสว นโย "เทว เทว"ติอาทิสฺ.
เอวเมว อิมินาปิ อสฺสาสปฺสฺสาเสสฺ โย
อุปฏฺฐาติ, ตํ คเหตุวา "เอกํ เอกนฺ"ติ
อาทํ กตฺวา ยาว "ทสฺ ทสฺ"ติ
ปวตฺตมานํ ปวตฺตมานํ อุปลภฺเชตฺวา
คณฺตพฺพํ. ตสฺส เอวํ คณฺยโต
นิกฺขมฺนฺตา ๑ ปวิสนฺตา ๑ อสฺสาส-
ปฺสฺสาสา ปากฺภา โหนฺติ.

อถาเนน ตํ ทนฺธคณฺ ๑ ธณฺณ-
มาปคณฺนํ ปหาย สีมคณฺนาย
โคปาลคณฺนาย คณฺตพฺพํ. ฉเอโก
หิ โคปาลโก สกฺขราโย อจฺจฺจเคน
คเหตุวา รชฺชทนฺทเหตุโร ปาโตว วชฺ
คณฺตฺวา คาโว ปฏฺฐิยํ ปหริตฺวา

หวั่นไหวว่า "กรรมฐานของเราถึงยอด
หรือไม่หนอ", เพราะฉะนั้น ฟังแว้นโทษ
เหล่านี้แล้วจึงนับ.

และเมื่อจะนับเบื้องต้นควรนับด้วย
การนับซ้ำ ๆ แบบการนับของคนดวง
ข้าวเปลือก. จริงอยู่ คนดวงข้าวเปลือก
ดวงเต็มทะนาน แล้วกล่าวว่า "หนึ่ง" แล้ว
เกลี่ยลง, เมื่อดวงให้เต็มอีก เห็นหยากเยื่อ
ไร ๆ ก็เกลี่ยกล่าวว่า "หนึ่ง หนึ่ง" ดังนี้.
ในการนับว่า "สอง สอง" เป็นต้น ก็มีนัย
ดังนี้เหมือนกัน. แม้กลุบุตรนี้ ก็อย่างนั้น
เหมือนกัน ถือเอาบรรดาลมหายใจเข้า
และลมหายใจออก เฉพาะลมที่ปรากฏ
แล้ว ฟังเข้าไปกำหนดนับเริ่มต้นว่า "หนึ่ง
หนึ่ง" ดังนี้ไปจนถึงว่า "สิบ สิบ". เมื่อ
กลุบุตรนั้นนับอยู่อย่างนี้ ลมหายใจเข้า
และลมหายใจออก ที่ออกและเข้าอยู่ย่อม
ปรากฏ.

ลำดับนั้นภิกษุ นั้น ฟังละการนับ
อย่างซ้ำ ๆ คือ การนับอย่างคนดวง
ข้าวเปลือกเสียแล้ว ฟังนับด้วยการนับเร็ว
คือ ด้วยการนับของนายโคบาล. จริงอยู่
นายโคบาลผู้ฉลาดห่อก้อนกรวดเป็นต้น
ไว้ที่พก มือถือเชือกและไม้พลองไปคอก

ปลิขตุภุมมตถเก นิสินฺโน ทวารํ
 ปตฺตํ ปตฺตํเยว คาวี "เอโก เทว"ติ
 สกฺขรํ ชิปิตฺวา ชิปิตฺวา คณฺเติ.
 ตियามรตฺตี สมฺพาธะ โอกาเส ทุกฺขํ
 วุตฺถโคโคณํ นิกฺขมนฺโต อณฺณมณฺณํ
 อุปนฺนํสนฺโต^๑ เวเคน เวเคน
 ปุณฺชปุณฺชิตฺวา นิกฺขมฺติ. โส
 เวคเวเคน^๒ "ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ
 ทสา"ติ คณฺเติเยว, เอวมสฺสาปิ
 บุริมฺนเยน คณฺยโต อสฺสาสปฺสฺสาส
 ปากฺกา หุตฺวา สึมฺ สึมฺ ปุณฺปุณฺ
 สญฺจรฺนฺติ.

ตโต เตน "ปุณฺปุณฺ สญฺจรฺนฺตี"ติ
 ฌตฺวา อนฺโต จ พหิ จ อคฺคเหตฺวา
 ทวารํปตฺตํ ทวารํปตฺตํเยว^๓ คเหตฺวา
 "เอโก เทว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ,
 เอโก เทว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ,
 เอโก เทว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ
 สตฺต, ๗เปฯ อญฺจ, นว, ทสา"ติ สึมฺ
 สึมฺ คณฺเตพฺพเมว.^๔ คณฺนาปฺปฏิพฺทฺธ
 หิ กมฺมญฺจฺจเน คณฺนาพฺเลเนว จิตฺตํ

แต่เข้าที่เดียว ตีหลังโคนั่งอยู่เบื้องบน
 เสาลิม นับโคแต่ละตัว ๆ ที่ถึงประตู
 แล้วชักก่อนกรวดไปที่ละก้อน ว่า "หนึ่ง
 สอง" ดังนี้. หมูโคที่อยู่อย่างลำบากใน
 โอกาสที่คับแคบ ตลอดสามยามแห่ง
 ราตรี เมื่อออกเสียดสีกันและกันย่อมออก
 เป็นกลุ่ม ๆ ไปโดยเร็ว ๆ. นายโคบาลนั้น
 ย่อมนับโดยเร็ว ๆ ว่า "สาม สี่ ห้า สิบ"
 ดังนี้, เมื่อกุลบุตรเมื่อนับอยู่โดยนัยแรก
 อย่างนี้ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 ย่อมเป็นธรรมชาติปรากฏสัญจรไปบ่อย ๆ
 อย่างเร็ว.

ต่อจากนั้น กุลบุตรนั้นทราบว่ "ลมเดินถี่"
 แล้ว อย่าถือเอาลมข้างในและลมข้าง-
 นอก ถือเอาแต่ลมที่ถึงทวารแล้ว ๆ เท่านั้น
 จึงนับอย่างเร็ว ๆ ว่า

"๑ ๒ ๓ ๔ ๕,
 ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖,
 ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗,
 ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘,
 ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙,
 ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐"

^๑ ฉ. อุปนินฺนํสนฺโต. ^๒ ฉ. เวเคน เวเคน.

^๓ อี. ทวารํ ปตฺตํ ปตฺตํเยว.

^๔ อี. คณฺเตพฺพเมว จ.

เอกัคคิ โหติ อริตตูปตถมฺภนฺวเสน
จณฺทโสเต นาวาสนมิว.

ตสฺเสว สีสมิ สีสมิ คณฺยโต
กมฺมญฺจํ นินฺนฺตรํ ปวตฺตํ วย หุตฺวา
อุปฺญฺจติ. อถ “นินฺนฺตรํ ปวตฺตติ”ติ
ถตฺวา อนฺโต จ พหิ จ วาตํ
อปฺริคฺคเหตฺวา ปุริมฺนเยเนว เวคฺเวเคน^๑
คณฺตพฺพํ. อนฺโตปฺวิสนฺวาเตน หิ สทฺธิ
จิตฺตํ ปเวสฺยโต อพฺภนฺตรํ วาตพฺภาทํ
เมทฺปฺริตํ^๒ วย โหติ. พหิณิ กุขมนฺวาเตน
สทฺธิ จิตฺตํ นีหฺรโต พหิทฺธา
ปฺฤตฺตารมฺมเณ จิตฺตํ วิกฺชิปฺติ.
มุญฺจิกาสฺเส^๓ ปน สตี จเปตฺวา
ภาเวนฺตสฺเสว ภาวนา สมฺปชฺชติ. เตน
วตฺตํ “อนฺโต จ พหิ จ วาตํ
อปฺริคฺคเหตฺวา ปุริมฺนเยเนว เวคฺเวเคน”
คณฺตพฺพนุ”ติ.

ดังนี้เท่านั้น. เพราะในกรรมฐานอันเนื่อง
ด้วยการนับจิตย่อมนั้นด้วยกำลังแห่ง
การนับนั่นเอง เหมือนการจอดเรือไว้ใน
กระแสน้ำอันเชี่ยว ด้วยอำนาจการค้ำไว้
ด้วยถ่อ ฉะนั้น.

เมื่อกุลบุตรนั้นนับเร็ว ๆ อย่างนี้
กรรมฐานย่อมปรากฏเป็นเหมือนเป็นไป
ไม่มีระหว่าง. ที่นั่น กุลบุตรนั้น ครั้น
ทราบว่า “กรรมฐานเป็นไปไม่มีระหว่าง”
อย่ากำหนดลมภายในและภายนอก ฟัง
นับโดยเร็ว ๆ ตามนัยก่อนนั่นเอง. เพราะ
เมื่อกุลบุตรยังจิตให้เข้าไปกับด้วยลมที่
เข้าไปในภายในจิต จะเป็นเหมือนถูกลม
กระทบในภายใน และเหมือนเต็มไปด้วย
มันข้น เมื่อนำจิตออกไปกับด้วยลมที่ออก
ไปภายนอก จิตย่อมนุ่งไปในอารมณ์มาก-
มายในภายนอก. แต่เมื่อตั้งสติเจริญอยู่
ในโอกาสที่ลมถูกต้องแล้วเท่านั้น ภาวนา
ย่อมสำเร็จ. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าว
ว่า “อย่ากำหนดลมภายในและภายนอก
ฟังนับโดยเร็วตามนัยก่อนนั่นแหละ”.

^๑ ฉ. เวเคน เวเคน.

^๒ อ. เมทปฺปฏิ.

^๓ ฉ. มุญฺจมุญฺจิกาสฺเส.

กิวจิริ ปเนตฺ คณตพฺพนฺติ ?
 ยาว วิณา คณนาย อสฺสาสปฺสฺสาสา-
 รมฺมณเ สติ สนฺติภูจฺติ^๑ พหิวิสฺสุ-
 วิตฺกุกฺวิจฺเจทฺ กตฺวา อสฺสาสปฺสฺสาสา-
 รมฺมณเ สติสฺนฺจฺจาปฺนตฺถึเยว หิ
 คณนาติ.

เอวํ คณนาย มนฺสิ กตฺวา
 อฺนุพฺพณฺวาวเสน^๒ มนฺสิ กาทพฺพํ.
 อฺนุพฺพณฺวา นาม คณนํ ปฏฺิสิหริตฺวา
 สติยา นิรฺนฺตรํ อสฺสาสปฺสฺสาสาณํ
 อฺนุคฺมณํ. ตญฺจ ไช^๓ น อาทิมชฺฌ-
 ปริโยสฺสานานุคฺมณฺวเสน. อาทิมชฺฌ-
 ปริโยสฺซานานิ ตนฺตฺสฺสานุคฺมเน อาทินฺวา
 จ เหาจฺจา^๔ วุตฺตาเยว.^๕

หากจะมีผู้สงสัยถามว่า ก็การนับนี้
 ควรนับนานเพียงไร ? ตอบว่า ควรจะนับ
 นานตลอดเวลาที่เมื่อเว้นจากการนับ สติ
 ก็ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ คือลมหายใจเข้า
 ลมหายใจออก. เพราะการนับก็เพื่อให้
 สติตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ คือลมหายใจเข้า
 ลมหายใจออกเท่านั้น โดยกระทำการ
 ตัดเสียซึ่งวิตกที่ซัดสายไปในภายนอก
 ฉะนั้นแล.

ครั้งมนสิการด้วยการนับอย่างนี้แล้ว
 พึงมนสิการด้วยการตามผูก. การเลิก
 นับ แล้วปล่อยสติไปตามลมหายใจเข้า
 ลมหายใจออกติดต่อกัน ชื่อว่า การตาม
 ผูก. การตามลมไปนั้นแล ไม่ใช่ด้วยอำนาจ
 การไปตามต้นลม กลางลม และปลายลม.
 ต้นลม กลางลม และปลายลม และโทษ
 ในการไปตามลมนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้
 แล้วในเบื้องต้นนั้นเทียว.

^๑ อ. ปติภูจฺติ.

^๒ อ. อฺนุพฺพณฺนาย.

^๓ อ. ตญฺจ ไช ปน.

^๔ อธิษฐาน ๑๕๔ ปุพฺเพ วุตฺตา. สุขคฺคณตฺถมฺปน
 วิสฺสุทฺธิมคฺเค (๒/๗๐) เจว สมนฺตปาสาทิกาย
 (๑/๕๑๔) จ ปสฺสูตฺตพฺพํ.

^๕ อ. วุตฺตาเนว.

ตสุมา อนุพจนนาย มนสิกรโณเตน
 น อาทิมชฎปริโยสานวเสน มนสิ
 กาทพฺพ, อปีจ โข ผุสนาวเสน จ
 จปนาวเสน จ มนสิ กาทพฺพ.
 คณนานุพจนาวเสน วีย หิ ผุสนา-
 จปนาวเสน วิสุ มนสิกาโร นตฺถิ,
 ผุฏฺฐผุฏฺฐญฺจาเนเยว ปน คณนฺโต
 คณนาย จ ผุสนาย จ มนสิ กโรติ,
 ตตฺถเถว คณนํ ปฏิสฺหริตฺวา เต
 สฺตียา อนุพจนฺโต อปฺปนาวเสน จ
 จิตฺตํ จเปนฺโต “อนุพจนาย จ
 ผุสนาย จ จปนาย จ มนสิ กโรตี”ติ
 วุจฺจติ. สฺวายมตฺถเ อญฺจกถาสฺว วุตฺต-
 ปญฺคฺพฺโทวาริโกปมาหิ อีเธว ปาพิยํ
 วุตฺตกกฺจฺปมา ย จ เวทิตพฺโพ.

ตตฺตฺตฺรายํ ปญฺคฺพฺโปกมา : เสยฺยถาปิ
 ปญฺคฺพฺ โทลาย กิพฺตี มาตาปุตฺตานํ
 โทลํ ขิปิตฺวา ตตฺถเถว โทลาถมฺภมฺลเ

เพราะฉะนั้น เมื่อจะมนสิการด้วย
 การตามผูก ไม่ควรมนสิการด้วยอำนาจ
 ต้นลม กลางลมและปลายลม, แต่ควร
 มนสิการด้วยอำนาจการถูกต้อง และด้วย
 อำนาจการตั้งไว้. เพราะการมนสิการ
 ส่วนหนึ่งด้วยอำนาจการถูกต้องและการ
 ตั้งไว้ ไม่มีเหมือนดังมนสิการด้วยอำนาจ
 การนับ และการตามผูก, ก็พระโยคีเมื่อ
 นับในฐานที่ถูกต้องแล้ว ถูกต้องแล้ว
 นั้นแหละ ชื่อว่า ย่อมมนสิการ ด้วย
 การนับ และด้วยการถูกต้อง, เมื่อเลิกนับ
 ในฐานที่ถูกต้องนั้นนั้นเที่ยวแล้ว ใช้สติ
 ติดตามลมหายใจเข้าลมหายใจออกนั้น
 และตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจอัปปนา เรียกว่า
 “มนสิการด้วยการตามผูก ด้วยการ
 ถูกต้องและด้วยการตั้งไว้”. ความข้อนี้
 นั้นฟังทราบด้วยอุปมาคนเปลี้ยและนายประตู่
 ตามที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย
 และอุปมาด้วยเสื่อ ที่ท่านกล่าวไว้ใน
 พระบาลี ในที่นี้นั้นแหละ.

ในข้อนั้นอุปมาด้วยคนเปลี้ย มี
 ดังนี้ : อุปมาเหมือนอย่างว่าคนเปลี้ยได้
 ชิงช้า ของมารดาและบุตร (ภรรยาและลูก)

^๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๗๑ โทลาย ถมฺภมฺลเ,
 สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๑๕ โทลตฺถมฺภมฺลเ.

นิสินุโน กเมน อากัจจนุตสฺส จ
 คัจจนุตสฺส จ โทลามลกลสฺส อุโก
 โภฏโย มชฺฌมญฺจ ปสฺสตี, น จ
 อุโกโกฏิมชฺฌมานํ ทสฺสนตฺถํ พุยาเว
 โหติ, เอวเมว ภิกฺขุ สตีวเสน
 อุปนิพนฺธนตฺถมฺภมฺมุเล จตฺวา อสฺสาส-
 ปสฺสาสทฺถลํ จิปิตฺวา ตตฺถเวว นิमितฺเต
 สตียา นิสินฺนโต กเมน อากัจจนุตานญฺจ
 คัจจนุตานญฺจ มุฏฺฐจฺฐาเน อสฺสาส-
 ปสฺสาสานํ อาทิมชฺฌมปริโยสานํ สตียา
 อนุคัจจนฺโต ^๑ตตฺถเวว จิตฺตํ จเปตฺวา^๑
 ปสฺสตี, น จ เตลฺลํ ทสฺสนตฺถํ
 พุยาเว โหติ. อयํ ปญฺคุโพปมา.

อัยํ ปน โทวาริโกปมา :
 เสยฺยถาปี โทวาริโก นครสฺส อนฺโต
 จ พหิ จ ปุริเส "โก ตฺวํ, กฺวโต วา
 อากโต, กฺวํ วา คัจจนฺตี, กิ วา เต
 หตฺถเว"ติ น วิมฺสตี. น หิ ตสฺส เต

ผู้เล่นซึ่งเข้าอยู่ นั่งอยู่ที่โคนเสาซึ่งเข้า ณ
 ที่นั้นนั้นเทียว ย่อมเห็นปลายทั้งสองและ
 ท่ามกลางแห่งกระดานซึ่งเข้าซึ่งมาอยู่ และ
 ไปอยู่โดยลำดับ, แต่เป็นผู้ไม่ชวนขวาย
 เพื่อจะดูปลายทั้งสองและท่ามกลางฉันใด,
 ภิกษุก็ฉันนั้นนั้นเทียว ยืนอยู่ที่โคนเสาคือ
 การเข้าไปผูกไว้ด้วยอำนาจสติ ไล่ซึ่งเข้า
 คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั่งอยู่
 ด้วยสติในนิมิตนั้นนั้นเทียว ใช้สติติดตาม
 ต้นลม กลางลม และปลายลม แห่ง
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ในที่ที่
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ซึ่งมา
 อยู่และไปอยู่ถูกต้องแล้ว โดยลำดับ
 ตั้งจิตดูอยู่ที่ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 นั้นนั้นเทียว, แต่ไม่ชวนขวายเพื่อจะดู
 ต้นลม กลางลม และปลายลมเหล่านั้น.
 นี้เป็นอุปมาด้วยคนเปลี้ย.

ส่วน อุปมาด้วยนายประตุมี่ดังนี้ :
 นายประตุมี่พิจารณาบุรุษในภายในและ
 ภายนอกเมืองว่า "ท่านเป็นใคร, หรือท่าน
 มาจากไหน, หรือท่านจะไปไหน, หรืออะไร
 อยู่ในมือของท่าน". เพราะว่าบุรุษเหล่านั้น

^{๑-๑} วิสุทธิมคฺค. ๒/๗๒ ตตฺถเวว จิตฺตํ จเปนฺโต,
 สมฺมุตปาสาทิกา. ๑/๕๑๕ ตตฺถ จ จิตฺตํ,
 จเปนฺโต.

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๓

ภารา, ทวารปฺปตฺตํ ทวารปฺปตฺตํเยว
 ปน วิมฺสฺติ, เหวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน
 อนฺโตปวิภูจฺวาตา จ พหฺนิกฺขนฺตฺวาตา
 จ น ภารา โหนฺติ, ทวารปฺปตฺตา
 ทวารปฺปตฺตาเยว ภาราติ. อัย
 โทวารโกปมา.

กกฎปมา ปน "นิมิตฺตํ อสฺสาส-
 ปสฺสาสา"ติอาทินา นเยน อธิ
 วุตฺตาเยว. อธิ ปนสฺส อาคตาคต-
 วเสน อมนสิการมตฺตเมว ปโยชนนฺติ
 เวทิตพฺพํ.

อิทํ กมฺมภูจฺจัน มนสิการโธ
 กสฺสจฺจ น จิเรเนว นิมิตฺตญฺจ อฺปฺปชฺชติ,
 อวเสสชฺชฎานงฺคปฏิมณฺฑิตา อฺปฺปนา-
 สงฺฆาตา จปนา จ สมฺปชฺชติ. กสฺสจฺจ
 ปน คณฺนาวเสเนว มนสิการกาลโต
 ปฏฺติ (๒) ยถา สารทฺธกายสฺส มญฺเจ

ไม่ใช่ภาระของเขา, แต่เขาย่อมพิจารณา
 เฉพาะคนที่ถึงประตูแล้ว ๆ เท่านั้นฉันใด,
 ลมที่เข้าภายในและลมที่ออกภายนอก
 ย่อมไม่เป็นภาระของภิกษุนี้ เหมือนฉันนั้น
 นั้นเทียว, ลมที่ถึงทวารแล้ว ๆ เท่านั้น
 จึงเป็นภาระ. ที่กล่าวมานี้เป็นอุปมาด้วย
 นายประตู.

ส่วนอุปมาด้วยเลื่อย ท่านได้กล่าว
 แล้วในที่นี้เทียว โดยนัยมีอาทิว่า "นิมิต
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก" ดังนี้.
 ก็ในที่นี้พึงทราบประโยชน์เฉพาะเพียงมิได้
 มนสิการ ด้วยอำนาจลมที่มาแล้วมาแล้ว
 ของภิกษุนั้นเท่านั้น.

ก็เมื่อมนสิการกรรมฐานนี้ สำหรับ
 ภิกษุบางรูป นิมิตย่อมเกิดขึ้นโดยไม่
 ช้านัก, รูปนากล่าวคืออัปฺปนา อันประดับ
 ด้วยองค์ฌานที่เหลือก็ย่อมจะถึงพร้อม.
 แต่สำหรับภิกษุบางรูป จำเดิมแต่กาลที่
 มนสิการด้วยอำนาจการนับนั่นเอง มีกาย

^๑ พุ. ป. ๓๑/๒๕๗, (ภูมิพโลภิกขุ. ๑/๒๙๗).

^๒ วิสุทฺธิมคฺเค. (๒/๗๔). () เขตฺตุนฺตเร

"อนุกฺกมโต โอฟาริกอสฺสาสปสฺสาสนิโรธวเสน
 กายทรเถ วุปฺสนฺเต กาโยปี จิตฺตมฺปิ ลนฺทํ
 โหติ, สรีรํ อากาเส ลงฺฆนาการปฺปตฺตํ วิว
 โหติ"ติ ปาชา ทิสฺสนฺติ.

วา ปิเจ วา นิสิตโต มนุจปีจัง
โณมตติ วิกุชติ,^๑ ปจฺจตุถรณํ วลี
คณฺหาติ, อสฺสาทุททกฺกายสฺส ปน นิสิตโต
เนว มนุจปีจัง โณมตติ น วิกุชติ, น
ปจฺจตุถรณํ วลี คณฺหาติ, ตฺถลปิจฺปุริตฺติ
วีย มนุจปีจัง โหติ.

กสฺมา ? ยสฺมา อสฺสาทุโธ กายโย
ลหุโก โหติ, เอวเมว คณฺนาวเสน
มนสิการกาลโต ปฏฺติ อนุกุมโต
โอฟาริกอสฺสาสปสฺสาสนิโรธวเสน กาย-
ทรเถ วุปลนฺนเต กายปิ จิตฺตมฺปิ ลหุโก
โหติ, สรีริ อากาเส ลงฺขณการปฺตตฺติ
วีย โหติ.

ตสฺส โอฟาริกอ อสฺสาสปสฺสาส
นิรฺุทฺเต สฺขุมอสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณํ
จิตฺตํ ปวตฺตติ. ตสฺสมิมฺปิ นิรฺุทฺเต
อปฺราปรํ ตโต สฺขุมตรํ อสฺสาสปสฺสาส-

อันมีความกระวนกระวายนั่งอยู่บนเตียง
หรือบนตั่ง เตียงและตั่งก็ย่อมจะยุบลง
ย่อมจะลั่น, เครื่องลาดก็ย่อมจะย่น, แต่
ผู้ที่มีกายไม่มีความกระวนกระวายนั่งอยู่
เตียงและตั่งย่อมไม่ยุบและไม่ลั่น, เครื่อง
ลาดก็ย่อมไม่ย่น เตียงและตั่งย่อมเป็น
เหมือนกับเต็มอยู่ด้วยปุยนุ่น.

เพราะเหตุไร ? เพราะกายที่ไม่มีความ
กระวนกระวายเป็นกายเบา, เมื่อความ
กระวนกระวายทางกายสงบ ด้วยอำนาจ
การดับลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
ที่หายาบ ๆ โดยลำดับ จำเดิมแต่กาลที่
มนสิการด้วยอำนาจการนับ ทั้งกายทั้งจิต
ย่อมเป็นธรรมชาติเบา, สรีระก็ย่อมเป็น
ดุจจะถึงอาการโลดแล่นขึ้นไปในอากาศ
ได้.

เมื่อลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
ที่หายาบของภิกษุ นั้นดับแล้ว จิตอันมีนิमित
คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก อัน
ละเอียดเป็นอารมณ์ย่อมเป็นไป. เมื่อ

^๑ วิสุทฺธิมคฺค. (๒/๗๔) วิกุชฺชติ,
สมนฺตปาสาทิกกา. ๑/๕๑๘ วิกุฏฺฏติ, วิกุชฺชติ
วิกุชฺชติตติ วา เจตฺถ วิ-สทฺโท ปุพฺโพ, กุช
อวตฺเต สทฺเท วิกุฏฺฏติตติ ปน กุฏฺฏ เจทฺเณ
วา อาโกฏฺฐนาทิสฺสุ วา โหติ.

นิมิตตารมมณั^๑ ปวตตติเยว. สุวายมตฺโต
อุปริ วุตตกัสมถาโลปมา^๒ เวทิตพฺโพ.

ยถา หิ อญฺญานิ กมฺมญฺจานานิ
อุปรุปริ วิญฺจทานิ โหนฺติ, น ตถา อิทํ.
อิทํ ปน อุปรุปริ ภาเวนฺตสุส^๓ สุขุมตฺตํ
คจฺจติ, อุปรุญฺจานมฺปิ น อุปคจฺจติ.
เอวํ อญฺุญฺจหนฺเต ปน ตสฺมี เตน
ภิกฺขุณา “อาจารย์ ปุจฺฉิสฺสามิ”ติ วา
“นญฺจํ ทานิ เม กมฺมญฺจานนุ”ติ วา
อุญฺจายาสนา น คนฺตพฺพํ. อิริยาปถํ
วิโกเปตฺวา คจฺจโต หิ กมฺมญฺจานํ
นนวนเมว โหติ. ตสฺมา ยถานิสฺสนฺเนเนว
เทสโต อahrtitพฺพํ.

อารมณ์เมื่อนั้นดับแล้วจิตอันมีนิมิต คือ
ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เป็น
อารมณ์ ย่อมเป็นไปละเอียดยิ่งขึ้น ๆ.
กว่านั้น ติดต่อกันไปนั้นเทียว. ความข้อนี้
นั้น พึงทราบด้วยอุปมาด้วยกัสดาร
ที่กล่าวแล้วข้างหน้า.

ก็อานาปานสติกรรมฐานนี้ไม่เหมือนกับ
กรรมฐานอื่น ๆ ที่แจ่มแจ้งในขั้นสูง ๆ
ขึ้นไป. แต่อานาปานสติกรรมฐานนี้ เมื่อ
ภิกษุเจริญสูง ๆ ขึ้นไป ย่อมถึงความเป็น
กรรมฐานที่ละเอียด, ย่อมไม่เข้าถึงแม้
ความปรากฏ. ก็เมื่ออานาปานสติกรรมฐาน
นั้น ซึ่งไม่ปรากฏอยู่อย่างนี้ ภิกษุนั้นไม่ต้อง
ลุกจากอาสนะไปด้วยคิดว่า “เราจักถาม
อาจารย์” หรือว่า “บัดนี้กรรมฐานเรา
ฉิบหายแล้ว”. เพราะว่า เมื่อภิกษุยัง
อิริยาบถให้กำเริบไปอยู่ กรรมฐานย่อมจะ
เป็นกรรมฐานใหม่ ๆ ที่เดียว. เพราะฉะนั้น
ภิกษุนั้นพึงนั่งอยู่ตามเดิมนั้นแหละ พึงนำ
มาจากที่ปรากฏ.

^๑ วิสุทธิมคฺค. ๒/๗๕ สุขุมตรนิมิตตารมมณั;

สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๑๘

สุขุมตรสุขุมตรนิมิตตารมมณั, ฉ. สุขุมตร

สุขุมตรํ อสฺสาสปสฺสาสนิมิตตารมมณั.

^๒ ขุ. ป. ๓๑/๒๗๙, (ภูมิจโลกิกขุ. ๑/๒๙๙).

^๓ ส. ภาเวนฺตสุส ภาเวนฺตสุส.

ตตฺรารายํ ออาหารณฺูปาโย : เตน
 ภิกฺขุณา กมฺมฏฺฐานสฺส อนฺุฏฺฐานภาวํ
 ฅตฺวา อิติ ปฏฺิสณฺุจิกฺขิตพฺพํ "อิม
 อสฺสสาสปฺสสาสา นาม กตฺถ อตฺถิ,
 กตฺถ นตฺถิ. กสฺส วา อตฺถิ, กสฺส
 วา นตฺถิ"ติ. อเถวํ ปฏฺิสณฺุจิกฺขิต
 "อิม อนฺุโตมาตฺกฺุจฺฉิยํ นตฺถิ, อุตฺเท
 นิมฺคฺคานํ นตฺถิ, ตถา อสณฺุณฺุฏฺถานํ
 มตฺตานํ จตฺตฺถชฺชฅมานสฺมาปนฺุณานํ"^๑
 ฐปารุปฺภาวสมฺกฺคินํ นิโรธสฺมาปนฺุณานนฺุ"ติ
 ฅตฺวา เอวํ อตฺตนาเว อตฺตา
 ปฏฺิเจเตตพฺุโพ "นนฺุ ตฺวํ ปณฺุชิต เเนว
 มาตฺกฺุจฺฉิคฺคิต, น อุตฺเท นิมฺคฺคโค, น
 อสณฺุณฺุฏฺไต, น มโต, น จตฺตฺถชฺชฅมานํ
 สฺมาปนฺุโน,^๒ น ฐปารุปฺภาวสมฺกฺคิ,
 น นิโรธสฺมาปนฺุโน. อตฺถิเยว เต
 อสฺสสาสปฺสสาสา, มนฺุทปฺลยตฺตาย ปน
 ปรีคฺคเหตุํ น สกฺโกสิ"ติ. อถาเนน
 ปกตฺติผฺุฏฺจวเสน จิตฺตํ จเปตฺวา
 มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺุโพ. อิม หิ
 ทิสฺมนาสิกสฺส นาสาปฺภูํ ชฺชฏฺเณนฺุตา
 ปวตฺตนฺุติ, รัสสนาสิกสฺส อุตฺตโรฏฺจํ.

อุบายแห่งการนำมาในอานาปาน-
 สติกรรมฐานนั้นดังต่อไปนี้ : อันภิกษุ นั้น
 ทราบว่า กรรมฐานไม่ปรากฏ พึงพิจารณา
 อย่างนี้ว่า "ขึ้นชื่อว่า ลมหายใจเข้าและ
 ลมหายใจออกเหล่านี้มีอยู่ที่ไหน, ไม่มีอยู่
 ที่ไหน. หรือมีอยู่แก่ใคร, หรือไม่มีอยู่
 แก่ใคร" อย่างนี้. ที่นั่นเมื่อภิกษุ นั้น
 ครั้นพิจารณาอยู่อย่างนี้ ได้ทราบว่า
 "ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านี้
 ไม่มีแก่สัตว์ผู้อยู่ภายในครรภ์ของมารดา,
 ไม่มีอยู่แก่คนที่ดำลงในน้ำ, อนึ่ง ไม่มีอยู่
 แก่พวกพรหมที่เป็นอสังขณีสัตว์. แก่คน
 ตาย แก่ผู้ที่เข้าจตุตถฅมาน แก่สัตว์ผู้
 พร้อมเพรียงอยู่ในรูปภพ และอรุภพแก่
 ท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ" ดังนี้ แล้วพึง
 เตือนตนด้วยตนเองอย่างนี้ว่า "ดูกร
 บัณฑิต ท่านมิใช่อยู่ในครรภ์มารดา, มิใช่
 ดำลงในน้ำ, มิใช่เป็นอสังขณีสัตว์,
 มิใช่คนตาย, มิใช่เป็นผู้เข้าจตุตถฅมาน,
 มิใช่มีความพร้อมเพรียงอยู่ในรูปภพ และ
 อรุภพ, มิใช่ท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติมิใช่
 หรือ. ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 ของท่านยังมีอยู่ที่เดียว, แต่ท่านย่อมนิ

^๑ อ. จตฺตฺถชฺชฅมานํ สฺมาปนฺุณานํ.

^๒ อ. จตฺตฺถชฺชฅมานํ สฺมาปนฺุโน.

ตสฺมา เนน "อิทํ นาม จานํ
 สมฺมณฺเฑนฺตี"ติ นิमितฺตํ จเปตพฺพํ. อิมเมว
 หิ อตฺถวสํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ ภควตา
 "นาหํ ภิกฺขเว มุญฺจสฺสตีสุส
 อสมฺปชานสฺส อานาปานสฺสตีภาวนํ
 วทามิ"ติ.^๑ กิณฺจาปี หิ ยงฺกิณฺจ
 กมฺมฏฺจานํ สตสฺส สมฺปชานสฺสเสว
 สมฺปชชติ, อิตฺโต อณฺณํ ปน
 มนสิกโรนฺตสฺส ปากฺกํ โหติ. อิทมฺปน
 อานาปานสฺสตีกมฺมฏฺจานํ ครุกํ
 ครุกภาวนํ พุทฺธปฺจเจกพุทฺธพุทฺธปฺตฺตานํ
 มหาปฺริสํญายมฺว มนสิการมฺมิฏฺถํ, น
 เจว อิตฺตํ, น จ อิตฺตรสฺตฺตสฺมาเสวิตฺ.
 ยถา ยถา มนสิ กเรยตี,^๒ ตถา

อาจเพื่อจะกำหนดไว้ เพราะความเป็น
 ผู้มีปัญญาน้อย". ลำดับนั้น ภิกษุนี้พึง
 ตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจฐานที่ถูกต้องตามปกติ
 แล้วให้มนสิการเป็นไป. ก็ลมหายใจเข้า
 ลมหายใจออกเหล่านี้ ย่อมกระทบ
 โพรงจมูก ของคนผู้มีจมูกยาวเป็นไป,
 ย่อมกระทบริมฝีปากเบื้องบนของคนผู้มี
 จมูกสั้นเป็นไป.

เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้พึงตั้งนิมิตไว้ว่า
 "ลมหายใจเข้าลมหายใจออกย่อมกระทบ
 ฐานที่อื่น". จริงอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงอาศัยอำนาจแห่งประโยชน์นี้แหละ
 ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อม
 ไม่กล่าวการเจริญอานาปานสติ แก่บุคคล
 ผู้มีสติหลงลืม ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ" ดังนี้.
 จริงอยู่ กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อม
 สำเร็จแก่คนผู้มีสติ มีสัมปชัญญะเท่านั้น
 แม้โดยแท้, ถึงกระนั้นกรรมฐานอย่างอื่น
 จากอานาปานสติกรรมฐานนี้ ย่อม
 ปราบกฏแก่บุคคลผู้มนสิการอยู่. ส่วน
 อานาปานสติกรรมฐานนี้ เป็นกรรมฐาน
 หนัก เป็นภาวนาหนัก เป็นภูมิมนสิการ

^๑ ม. ชุ. ๑๔/๑๙๖, ส. มหา. ๑๙/๔๑๐ อังเก

กิมิลสุตฺตาทินโย.

^๒ อ. มนสิการยวติ.

ตถา สนฺตํ เจว โหติ สุขุมญฺจ.
ตสฺมา เอตฺถ พลวตี สติ จ ปญฺญา
จ อิจฺฉิตพฺพา.

ยถา หิ มฺภุสสาฎกสฺส ตุนฺน-
กรณกาเล สุจิปิ สุขุมา อิจฺฉิตพฺพา,
สุจิปาสเวรณมฺปิ ตโต สุขุมตรํ, เอวเมว^๑
มฺภุสสาฎกสทิสสฺส อิมสฺส กมฺมมฺภุจฺจานสฺส
ภาวนากาเล สุจิปฏิกาคา สติปิ
สุจิปาสเวรณปฏิกาคา ตํสมฺปยุตฺตา
ปญฺญาปิ พลวตี อิจฺฉิตพฺพา. ตาหิ จ
ปน สติปญฺญาหิ สมฺนฺนาคเตน ภิกฺขุณา
น เต อสฺสาสปสฺสาสา อญฺญตร
ปกตติมฺภุจฺจกาสา^๒ ปริเยสิตพฺพา.

ของมหาบุรุษทั้งหลาย คือ พระพุทธเจ้า
พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธบุตร
เท่านั้น, ไม่ใช่เป็นกรรมฐานเล็ก ๆ น้อย ๆ,
และไม่ใช่สัตว์เล็ก ๆ น้อย ๆ เสพอาศัย.
กรรมฐานนี้อันภิกษุย่อมนมสนธิการด้วย
ประการใด ๆ, เป็นกรรมฐานอันสงบ และ
ละเอียดด้วยประการนั้น ๆ. เพราะฉะนั้น
ในอานาปานสติกรรมฐานนี้ จำปรารถนา
สติ และปัญญาอันมีกำลัง.

อุปมาเหมือนอย่างว่าในเวลากระทำ
การชุนผ้าสาฎกเนื้อเกลี้ยง จำปรารถนา
แม้เข็มที่เล็ก ๆ, แม้การสอดเข้าบ่วงเข็ม
ก็ยิ่งละเอียดไปกว่านั้น ช้อนี่ฉันใด, ใน
กาลที่เจริญกรรมฐานนี้ อันมีส่วนเปรียบ
ด้วยผ้าสาฎกเนื้อเกลี้ยง ก็จำปรารถนา
ทั้งสติ อันมีส่วนเปรียบด้วยเข็ม ทั้งปัญญา
ซึ่งสัมปยุตด้วยสตินั้น ซึ่งมีส่วนเปรียบ
ด้วยการสอดเข้าบ่วงเข็มอันมีกำลัง. ก็
และภิกษุผู้ประกอบด้วยสติและปัญญา
เหล่านั้น ไม่ต้องแสวงหาลมหายใจเข้า
และลมหายใจออกเหล่านั้น ในที่อื่นจาก
โอกาสที่ถูกต้องตามปกติ.

^๑ ฉ. ส. เอวเมว.

^๒ อ. ปกตติมฺภุจฺจกาสาว.

ยถา ๑^๑ กสฺสโก เขตฺตํ กสฺสิตฺวา
 พลิวทฺเท^๒ มุญฺจิตฺวา โคจรมฺเช กตฺวา
 ฉายาย นิสฺสินฺโน วิสฺสุสมเยย, อถสฺส
 เต พลิวทฺทา เวเคน อฏฺวี ปวิเสยฺย.
 โย โหติ ฉโก กสฺสโก, โส ปฺน เต
 คเหตุวฺา โยเชตฺกฺาโม น เตสฺ
 อนุปทํ คนฺตฺวา อฏฺวี อาหิณฺุทฺติ,
 อถ โข รสฺมิญฺจ ปโตทญฺจ คเหตุวฺา
 อชฺชุกเมว เตสฺ นิปาตฺนตฺตฺถํ คนฺตฺวา
 นิสฺสิทฺติ วา นิปชฺชตฺติ วา, อถ เต
 โคณฺ ทิวสภาคํ จริตฺวา นิปาตฺนตฺตฺถํ
 โอตริตฺวา นฺหาตฺวา จ ปิวิตฺวา จ
 ปจฺจุตฺตฺริตฺวา จิตฺเต ทิสฺสุวํ รสฺมฺิยา
 พนฺุทฺติวฺา ปโตเทน วิชฺฌนฺุโต อาเนตฺวา
 โยเชตฺวา ปฺน กมฺมํ กโรติ, เอวเมว
 เตน ภิกฺขุณา น เต อสฺสสาส-
 ปสฺสสาสา อญฺญตร ปกตฺติมุญฺโจกาสา
 ปฺริเยสฺสิตพฺพา. สติรสฺมิ ปน ปญฺญา-
 ปโตทญฺจ คเหตุวฺา ปกตฺติมุญฺโจกาเส
 จิตฺตํ จเปตฺวา มนฺสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ.
 เอวํ หิสฺสุส มนฺสิกาโรโต น จิรสฺเสว
 เต อฺปฏฺจหนฺติ นิปาตฺนตฺตฺถเ วีย

เหมือนอย่างว่าชาวนาไถนาแล้ว
 ปล่อยโคพลีพัวไว้ที่ปากทางโคจร แล้ว
 นั่งพักอยู่ที่ริมเงา, ลำดับนั้น โคพลีพัว
 เหล่านั้นของเขา ก็จะวิ่งเข้าไปสู่ดงโดย
 เร็ว. ชาวนาซึ่งเป็นคนฉลาดต้องการจะจับ
 โคเหล่านั้นมาประกอบกรงานต่อไป
 ย่อมไม่เที่ยวไปสู่ดงตามรอยเท้าของโค
 เหล่านั้น, โดยที่แท้แล เขาถือเชือกและ
 ปรุ๊กไปสู่ว่าที่โคเหล่านั้นลง โดยตรง
 ที่เดียว นั่งอยู่หรือนอนอยู่, ลำดับนั้น
 เขาเห็นโคเหล่านั้นเที่ยวอยู่ทั้งวัน ลงสู่
 ทุ่งที่ลงอาบและดื่มแล้วขึ้นยืนอยู่ ก็
 จะเอาเชือกผูกเอาปรุ๊กแทง นำมาประกอบ
 ทำกรงานต่อไป ข้อนี้ฉันใด, ภิกษุนั้นก็
 เหมือนฉันนั้นนั่นแหละ ไม่พึงแสวงหา
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านั้น
 ในที่อื่นจากโอกาสที่ถูกต้องตามปกติ.
 พึงถือเอาเชือกคือสติและปรุ๊กคือปัญญา
 ตั้งจิตไว้ในโอกาสที่ถูกต้องตามปกติแล้ว
 ให้มนสิการเป็นไป.

เพราะเมื่อเธอมนสิการอยู่อย่างนี้ ไม่ช้านัก
 ลมหายใจเข้า และลมหายใจออกเหล่านั้น

^๑ วิสฺสุทฺติมคฺค. ๒/๗๗, สมนฺุตปาสาทิกฺกา ๑/๕๒๐

ยถา ปน.

^๒ วิสฺสุทฺติมคฺค. ๒/๗๗ พลิวทฺเท, ฉ. พลิวทฺเท.

^๓ ฉ. ส. เอวเมว.

โคณา. ตโต เตน สติรสุมิยา
 พนุธิตฺวา ตสฺมีเยว จาเน โยเซตฺวา
 ปณฺณวาปโตเทน วิชฺฌนฺเตน ปุณฺปุณฺ
 กมฺมญฺจานํ อณฺยุญฺชิตพฺพํ. ตสฺเสว-
 มณฺยุญฺชโต น จิรสฺเสว นิमितฺตํ
 อฺปฺภฺจาทิ. ตํ ปเนตํ น สพฺเพสํ
 เอกสทิสํ โหติ, อปิจ ไซ กสฺสจิ
 สุขสมฺมสฺสํ อฺปฺปาทยมาโน ตฺลปิจ
 วิย กปฺปาสปิจ วิย วาตธารา วิย
 จ อฺปฺภฺจาทิตฺติ เอกจฺเจ อาหุ.

ก็จะปรากฏเหมือนอย่างโคปรากฏอยู่ ณ
 ท่าที่ลงขณะนั้น. แต่นั้นเธอพึงผูกด้วยเชือก
 คือสติ ประกอบไว้ในสถานที่นั้นนั้นแหละ
 แหงด้วยปฏักคือปัญญาประกอบเนื่อง ๆ
 ซึ่งกรรมฐานบ่อย ๆ. เมื่อเธอประกอบ
 เนื่อง ๆ อยู่อย่างนี้ ไม่ช้านัก นิमितก็จะ
 ปรากฏ. และนิमितนี้นั้นไม่เป็นเหมือน
 อย่างเดียวกันทุกคน, แต่ว่าบางคนก็ยอม
 ปรากฏ เหมือนอย่างปุยนุ่น เหมือนอย่าง
 ปุยฝ้ายและเหมือนอย่างสายลม ซึ่งยัง
 สัมผัสเป็นสุขให้เกิดขึ้น อาจารย์ทั้งหลาย
 บางพวกกล่าวดังนี้.

อัย ปน อภฺจกถาสฺ วินิจฺจโย :
 อิทํ หิ กสฺสจิ ตารกรูปี วิย
 มณฺนิคฺคพิกา วิย มุตฺตาคฺคพิกา วิย จ,
 กสฺสจิ ขรสมฺมสฺสํ หุตฺวา กปฺปาสญฺจ
 วิย ทารุสสารสฺสจิ วิย จ, กสฺสจิ
 ทิมฺปามงฺคสฺสจฺจํ วิย กุสฺสมทามํ วิย
 ฐุมสิขา วิย จ. กสฺสจิ วิตฺถต-
 มกฺกญฺกสฺสจฺจํ^๑ วิย วลาหกปฺภฺจํ วิย
 ปทุมปุปฺผํ วิย รัตนกํ วิย จนฺทมนฺทลํ
 วิย สุริยมณฺทลํ วิย จ อฺปฺภฺจาทิ,
 ตณฺจ ปเนตํ ยถา สมฺพหุเลสุ ภิกฺขุสุ
 สุตฺตนฺตํ สชฺฌมายิตฺวา นิสินฺเนสุ เอเกน

ส่วนคำวินิจฉัยในอรรถกถาทั้งหลาย
 มีดังต่อไปนี้ : ก็นิमितนี้สำหรับบางคน
 ปรากฏเหมือนรูปดาว เหมือนก้อนแก้วมณี
 และเหมือนก้อนแก้วมุกดา, สำหรับบางคน
 ปรากฏเป็นนิमित มีสัมผัสหยาบ เหมือน
 เมล็ดฝ้ายและเหมือนเสี้ยนแก่นไม้, สำหรับ
 บางคน ก็ปรากฏเหมือนสายสังวาลยาว
 เหมือนพวงดอกไม้และเหมือนเปลวควัน,
 สำหรับบางคนปรากฏ เหมือนใยแมงมุม
 ที่ซึ่งไว้ เหมือนชั้นเมฆ เหมือนดอกบัว
 เหมือนล้อรถ เหมือนดวงจันทร์ และ
 เหมือนดวงอาทิตย์, ก็แหละนิमितนี้นั้นมี

ปฏ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๓

^๑ จ. วิตถตํ มกฺกญฺกสฺสจฺจํ, อ. วิตถํ มกฺกญฺกสฺสจฺจํ.

ภิกขุณา "ตุมหากั กิทิสั หุตฺวา อิทํ
 สุตฺตํ อูปฺภุจฺจาตี"ติ วุตฺเต เอโก "มยฺหํ
 มหตี ปพฺพเตยฺยา นที วีย หุตฺวา
 อูปฺภุจฺจาตี"ติ อาห.

อปโร^๑ "มยฺหํ เอกา วรธาชิ วีย".
 อญฺโณ "มยฺหํ เอโก สิตฺจฺฉาโย
 สาขาสมฺปนฺโน ผลภารภริโต รุกฺโข
 วียา"ติ. เตสั หิ ตํ เอกเมว สุตฺตํ
 สญฺญานานตาย นานโต อูปฺภุจฺจาตี,
 เอวํ เอกเมว กมฺมญฺจฺจํ สญฺญา-
 นานตาย นานโต อูปฺภุจฺจาตี. สญฺญชั
 หิ เอตํ สญฺญานิทานํ สญฺญาปภวํ,
 ตสฺมา สญฺญานานตาย นานโต
 อูปฺภุจฺจาตีติ เวทิตพฺพ.^๒

เอวํ อูปฺภุจฺเจเต ปน นิमितฺเต เตน
 ภิกขุณา อัจฉริยสฺส สนฺตีกั คนฺตฺวา
 อาโรเจตพฺพ "มยฺหํ ภนฺเต เอวรูปิ

อุปมาเหมือนในบรรดาภิกษุหลายรูป
 นั่งสวดพระสูตรอยู่ เมื่อภิกษุรูปหนึ่ง
 ถามว่า "สูตรนี้ปรากฏแก่พวกท่านเป็น
 เช่นไร" รูปหนึ่งตอบว่า "ปรากฏแก่ผม
 เหมือนแม่น้ำใหญ่ไหลลงจากภูเขา.

อีกรูปหนึ่งตอบว่า "ปรากฏแก่ผมเหมือน
 แนวป่าแห่งหนึ่ง". รูปอื่นตอบว่า "ปรากฏ
 แก่ผม เหมือนต้นไม้ต้นหนึ่ง ซึ่งมีร่มเงา
 อันเย็น สมบูรณ์ด้วยกิ่ง เปรียบด้วยผล
 อันดก". ก็สูตร ๆ เดียวนั้นเองนั้น ย่อม
 ปรากฏแก่ภิกษุเหล่านั้นโดยความต่างกัน
 เพราะความต่างแห่งสัญญา ฉันท,
 กรรมฐานเดียวกันนี้แหละ ก็เหมือนฉันนั้น
 ย่อมปรากฏโดยความต่างกัน เพราะ
 ความต่างแห่งสัญญา. เพราะฉะนั้น
 นี้เกิดแต่สัญญา มีสัญญาเป็นเหตุ มีสัญญา
 เป็นแหล่งเกิด, เพราะฉะนั้น ฟังทราบ
 ว่า ย่อมปรากฏโดยความต่างกัน เพราะความ
 ต่างแห่งสัญญา.

ก็เมื่อนิมิตปรากฏอย่างนี้ ภิกษุ
 ฟังไปสู่สำนักแห่งอาจารย์ แล้วบอกเล่าว่า
 "ท่านขอรับ นิมิตเช่นนี้ปรากฏแก่กระผม".

^๑ อ. อญฺโณ.

^๒ วิสุทธิมคฺค. (๒/๗๓-๗๗.) สมนุตปาสาทิกา.

นาม อุပ္ภูจาทิ"ติ. อัจริเยน ปน
 "นิमितตมัท อากุโส, กम्मภูจัน
 ปุนปุนัน มนสิ กโรหิ สปุริสา"ติ
 วตตพโพ. อถาเนน นิमितเตเยว จิตตํ
 จเปตพพํ. เอวมสุสายํ อิตโต ปญฺติ
 จปนาวเสน ภาวนา โหติ. วุตตํ
 เหน้ ไปราเนหิ :

"นิमितเต จปยํ จิตตํ
 นานาการํ วิภาวยํ
 ธีโร อสุสาสปสุสาเส
 สกํ จิตตํ นิพนฺธตี"ติ."

ตสุเสวํ นิमितตูปฺภูจันโต ปญฺติ
 นีวรรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ, กิเลส
 สนฺนินฺนาว, จิตตํ อุปจารสมาธินา
 สมหิตเมว. อถาเนน ตํ นิमितตํ
 เนว วณฺณโต มนสิ กาทพพํ, น
 ลกฺขณโต ปจฺจเวกฺขิตพพํ, อปิจ ไซ
 ขตฺติยมहेสิยา จกฺกวตฺติคฺพฺโภ วิย
 กสุสเกน สาลิยวคฺพฺโภ วิย จ
 อาวาสาทินิ สตฺต อสฺปฺปายานิ
 วชฺเชตฺวา ตาเนว สตฺต สฺปฺปายานิ
 เสวนฺเตน สารุกํ รกฺขิตพพํ.

ฝ่ายท่านอาจารย์ควรตอบว่า "ท่าน นี้
 เป็นนิमित, ท่านสัตบุรุษท่านจงมนสิการ
 กรรมฐานบ่อย ๆ". ลำดับนั้น ภิกษุ นั้น
 พึงตั้งจิตไว้ในนิमितนั่นเอง. ภิกษุนี้ย่อม
 เกิดภาวนาด้วยอำนาจการตั้งไว้ตั้งแต่นี้ไป
 ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้. ข้อนี้ สมด้วยคำ
 ที่พระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :

"นักปราชญ์เมื่อตั้งจิตไว้ในนิमित ยัง
 อาการต่าง ๆ ให้หายไป ย่อมผูก
 จิตของตนไว้ที่ลมหายใจเข้า และ
 ลมหายใจออก" ดังนี้.

จำเดิมแต่นิमितปรากฏอย่างนี้ ย่อม
 เป็นอันภิกษุ นั้น ชมนิวรรณทั้งหลายได้
 ที่เดียว, กิเลสสงบแล้วที่เดียว, จิตตั้งมั่น
 แล้วที่เดียว ด้วยอุปจารสมาธิ. ลำดับนั้น
 ภิกษุ นั้นไม่เพียงมนสิการนิमितโดยสี, ไม่เพียง
 พิจารณาโดยลักษณะ, ก็แต่ว่า พึงเว้น
 อสฺปฺปายะ ๗ มีอาวาสเป็นต้น เสพ
 อสฺปฺปายะ ๗ เหล่านั้นนั้นแหละ รักษาไว้
 ให้ดี เหมือนอย่างพระมเหสีแห่งกษัตริย์
 รักษาพระราชโอรสในพระครรภ์ ซึ่งจะได้
 เป็นพระเจ้าจักรพรรดิและเหมือนอย่าง
 ชาวนา รักษาครรภ์แห่งข้าวสาลีและ
 ข้าวเหนียว ฉะนั้น.

^๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๗๙, สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๒๓.